

8 Metody vyhodnocování a interpretace

Kvalitativní materiál ve formě transkripce rozhovorů, protokolů pozorování, textových a audiovizuálních materiálů a dalších druhů dokumentů se transformuje a interpretuje s cílem zachytit smysluplně komplexitu zkoumaných jevů a případů sociálního světa. Míra smysluplnosti je určena účelem studie a výzkumnou otázkou, která zaměřuje cíle zpracování dat. Při kvalitativní analýze a interpretaci jde o systematické nenumerné organizování dat s cílem odhalit témata, pravidelnosti, datové konfigurace, formy, kvality a vztahy. Všechny kroky tohoto procesu se mají dokumentovat, čímž se zajišťuje průhlednost a kontrola kvality celého procesu. V tom mohou sehrát významnou roli počítačové programy (viz kap. 14.2).

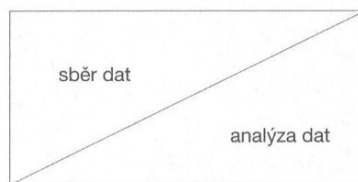
Kvalitativní data nemají strukturovanou podobu dat v kvantitativním výzkumu, což komplikuje jejich vyhodnocení. Například v kvantitativní analýze výsledků dotazníkového šetření analýza i diskusi výsledků jistým způsobem určují definované proměnné, četnosti odpovědí a korelace mezi nimi. Naproti tomu kvalitativní data se vyznačují svojí kontextuálností a vzpírají se provedení redukce. To se projevuje i ve zprávě o jejich analýze. Interpretace dat je doplňována plnými citacemi částí interview, výňatky z terénních zápisků nebo poznámkami z provedených skupinových diskusí.

S organizováním dat a jejich analýzou se začíná většinou již ve fázi sběru dat. V tom se liší kvalitativní postup od běžné strategie kvantitativního výzkumu. Tuto okolnost zdůrazňuje obrázek 8.1. V mnoha případech analýza směřuje výzkumníka k novým zdrojům dat. Proto je analýza částí sběru dat. Proces sběru dat a analýzy pokračuje iterativně až do okamžiku, kdy výzkumník rozhodne, že bylo dosaženo výzkumného cíle.

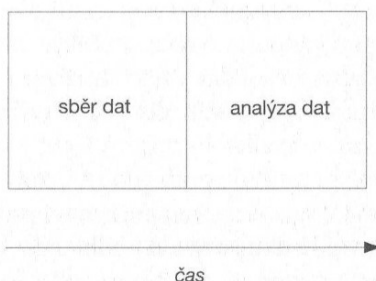
Kvalitativní analýza je uměním zpracovat data smysluplným a užitečným způsobem a nalézt odpověď na položenou výzkumnou otázku. Pouze výjimečně používáme ve větší míře mechanické operace, jež jsou tak typické pro statistické metody. Výzkumník „jako prostředek sběru dat a analýzy“ se může dopustit při analýze přehlédnutí, systematických chyb a omylů. V tabulce 8.1 uvádíme vybrané subjektivní faktory, které mohou negativně ovlivnit provedení analýzy výzkumníkem.

Obr. 8.1 Vývoj rozsahu činností při sběru dat a jejich analýze

A) Kvalitativní výzkum

B) Kvantitativní výzkum

Tab. 8.1 Faktory ovlivňující negativně analytický proces (podle Robson 1993)

Při analýze bychom si měli uvědomovat omezenost naší analytické kapacity, což je způsobeno těmito okolnostmi:

1. Přetížení daty. Člověk je omezen při přijímání, zpracování a zapamatování dat.
2. První dojem. První datové vstupy dělají větší dojem než pozdější.
3. Informační nedostupnost. Informacím, které jsou dostupnější, věnujeme větší pozornost.
4. Pozitivní instance. Existuje tendence ignorovat informace, které jsou v konfliktu s dosud zastávanými názory, a naopak přeceňovat informace, které je podporují.
5. Interní konzistence. Existuje tendence ignorovat překvapivou informaci.
6. Nestejná spolehlivost. Nevěnuje se pozornost okolnosti, že jednotlivé informační zdroje jsou různě spolehlivé.
7. Scházející informace. Tomu, k čemu schází informace, se věnuje menší pozornost.
8. Revize hypotéz. Dalším informacím se věnuje buď přehnaně velká, nebo přehnaně malá pozornost.
9. Přehnaná sebedůvěra. Pokud se udělá rozhodnutí, považuje se dále za přehnaně spolehlivé.
10. Příčinnost současných jevů. Pokud se jev vyskytuje současně s jiným, považují se oba za příčinně propojené.
11. Fiktivní základ. Pokud nejsou k dispozici data, provádí se srovnání s průměrem nebo libovolně zvoleným základem.
12. Výsledky opakované analýzy se často liší od původních.

V dalších odstavcích popíšeme analytické taktiky pro případové studie (Miles a Huberman 1994, Stake 1995, Yin 1989) i analytické postupy zakotvené teorie (Glaser, Strauss 1967), tematické analýzy a etnografického výzkumu. Zmíníme metodu analytické indukce, jež se považuje za obecnou strategii kvalitativního výzkumu. Také popíšeme některé specifické postupy kvalitativní obsahové analýzy (vyhodnocení rozhovorů, fenomenologickou analýzu, analýzu narativních rozhovorů) a méně podrobně další postupy kvalitativní analýzy.

Podobně jako u výkladu metod sběru dat je i náš výběr přístupů k analýze dat nutně kompromisem.

Robson (2003) popisuje typologii metod analýzy kvalitativních dat. Rozlišuje:

- a) kvazistatistické metody;
- b) metody pomocí šablony;
- c) editovací postupy;
- d) postupy na základě proniknutí do textu.

Postupy se liší stupněm strukturovanosti – nejvíce strukturované jsou kvazistatistické postupy, nejméně postupy založené na proniknutí do textu. **Kvazistatistické postupy** vycházejí z konverze kvalitativních dat do kvantitativního formátu. Používají četnosti slov nebo frází a zjišťují korelace mezi jednotlivými kategoriemi. Používají se v kvantitativní obsahové analýze. **Postupy založené na šabloně** vycházejí z navrženého kódovacího systému. Kódy jsou voleny před výzkumem nebo se navrhnou in vivo analýzou dostupných dat. Tyto kódy a příslušné kódovací předpisy pak slouží jako šablona pro analýzu. Identifikují se části textu, jež lze označit daným kódem. Následuje shrnutí pomocí různých tabulek, map a grafů, které jsou podkladem pro závěrečnou interpretaci (viz např. rámcová analýza v předchozí kapitole).

Editovací postupy jsou (spolu s analytickými postupy podle šablony) nejčastější metodou. Jsou založeny na interpretaci a mají pružnější charakter než předchozí přístup. Typickým představitelem je postup zakotvené teorie.

Konečně postupy založené na **hloubkovém proniknutí do textu** jsou silně interpretativní, vyžadují maximální vhléd, intuici a kreativitu výzkumníka. Metoda není systematizovaná a má afinitu k literární nebo umělecké kritice. Obrací se na podobně orientovaného čtenáře; u vědecké komunity se setkává s nedůvěrou.

8.1 Analýza dat případové studie

Analýza dat případové studie nemusí vycházet z nějakého zvláštního přístupu, nýbrž může využít postupy známé z etnografického přístupu nebo metody zakotvené teorie. Naopak metody, jež uvedeme v tomto odstavci, lze použít jako

pomocné prostředky analýzy v obou zmíněných typech studií, v biografických studiích nebo v evaluačním výzkumu.

Stake (1995) tvrdí, že nelze přesně identifikovat okamžik, kdy analýza začíná. Analýzou podle něho je již přiřazení významu prvnímu dojmu v terénu, ale také to je konečná kompilace dat a poznatků. Kvalitativní studie se opírá o zcela běžné formy uvažování. Každý jedinec má vyvinuté schopnosti, jak se orientovat při setkání s neznámými objekty a fenomény. Hledání významu dat je často hledáním pravidelností, konzistencí za určitých podmínek. Podle Stakea jsme někdy schopni odhalit význam již pomocí jedné události, častěji však je podstatné, že instance jako zástupci určitého významu se opakují v několika událostech nebo případech. Někdy určité pravidelnosti předpokládáme předem, jiné se objevují teprve v průběhu studie.

Výzkumník se snaží dát smysl shromážděným údajům z případové studie. Obecně se může přiklonit k dvěma různým způsobům: postupuje více holisticky, nebo více analyticky, kódováním. Holistická analýza neusiluje o rozbití nashromážděných dat na jednotlivé části, ale hledá závěry posouzením dat jako celku. Většinou se však přistupuje k analýze pomocí kódování, tedy systematickým prohledáváním dat s cílem nalézt pravidelnosti a klasifikovat jejich jednotlivé části. Na tuto fázi vždy navazuje snaha výsledky této analýzy interpretovat jako celek, aby bylo možné o nich vyprávět určitý příběh.

Miles a Huberman (1994) navrhli vlastní, široce uznávaný přístup k analýze dat případové studie. Věnují se jak analýze jednoho případu, tak metodám pro porovnání několika případů. Tito autoři rozlišují dva typy analýzy: analýzu orientovanou na proměnné a analýzu orientovanou na případy.

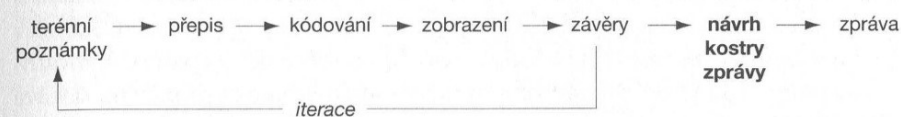
Analýza orientovaná na proměnné se zabývá vztahy mezi dobře definovanými koncepty. Například zkoumáme rozhodnutí adolescenta v závislosti na očekávání rodičů, na známkách ve škole a na okolí. **Analýza orientovaná na případ** uvažuje případ jako celistvou entitu a hledá konfigurace, asociace, příčiny a následky uvnitř případu, případně provádí komparaci mezi několika málo případy. Je orientovaná na proces. Například adolescenta můžeme sledovat několik měsíců a pozorovat, jak jsou jednotlivé události v jeho životě spojeny s rozhodnutím podat přihlášku na vysokou školu.

Oba přístupy mají své výhody a nevýhody. Analýza podle proměnných odhaluje vztahy mezi proměnnými ve větších populacích, ale její výsledky jsou často příliš obecné a vágní. Není efektivní při odhalování lokální kauzality, kdy jde o propojení mnoha příčin s efekty. Případový přístup je vhodný při hledání specifických, konkrétních, historicky zdůvodněných konfigurací v malé množině případů.

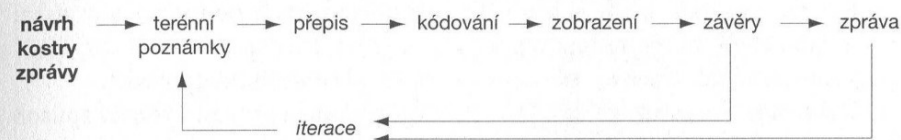
Oba přístupy se v rámci analýzy kombinují tak, že se mezi nimi přechází se snahou porozumět dynamice a vlivům různých proměnných. Huberman a Miles (s. 302) poznamenávají:

„Vyprávění bez proměnných nám neříká vše o významu a vlivech na to, co vidíme. Proměnné bez vyprávění jsou příliš abstraktní a nepřesvědčivé.“

Tito autoři rozlišují tradiční kvalitativní analýzu danou sekvencí

a analýzou určenou předem navrženou kostrou zprávy o případu

Mluvíme pak o prestrukturované případové studii. Na základě výzkumných otázek navrhne kostru zprávy, která určuje sběr dat i analýzu. Výzkumník má při shromažďování dat jasnou představu o požadovaných datech a způsobu jejich prezentace. Celý proces má iterativní charakter, postupně vylepšujeme aktuální zprávu až do konečné podoby.

PŘÍKLAD 8.1

Pomocná kostra zprávy o evaluaci

Miles a Huberman (1994, s. 79) popisují kostru zprávy o evaluaci inovativního programu na škole:

Obsah

- Místo** – Poloha, prostředí – Demografie komunity a regionu – Organizační graf (klíčoví aktéři a jejich vztahy)
- Stručná historie** – Přijetí programu (obsahuje stručný popis inovace) – Plánování (vše po přijetí a před aplikací na žáky) – Implementace do současnosti
- Současný stav řešení výzkumných otázek** – Inovace (zpracování všech podotázek, souhrn všeho, co je známé a neznámé) – Škola jako sociální organizace – Přijetí rozhodnutí – Dynamika ve škole v průběhu implementace/transformace – Vzniklá konfigurace (výsledky) – Role externí a interní asistence

(Uzavřít seznamem nejistot a dalších otázek)

- Příčinná síť** – Grafická síť proměnných, které ovlivňují výsledky – Diskuse sítí, včetně propojení s ostatní teorií případu

E. **Krátké metodologické poznámky** (jak se prováděla analýza, problémy, spolehlivost výsledků, návrh pro další souhrn).

Popíšeme analytický přístup obou autorů podrobněji. Již jsme uvedli, že analýza dat začíná už na začátku sběru dat, v dalším průběhu výzkumu výzkumník (nebo skupina výzkumníků) průběžně střídá fázi sběru dat a analýzy. Výzkumník se pomocí dat a jejich analýzou seznamuje se zkoumaným případem, získává stále hlubší porozumění tématu a výzkumné otázce. Díky sběru dat ve více časových okamžicích je schopen případ lépe popsat, rozvíjet jeho teorii a testovat induktivně navržené hypotézy. Kvalitativní výzkumník jedná jako detektiv, který pečlivě zkoumá data, klade si nové otázky a opět vstupuje do terénu, aby získal nová data, která mu pomohou otázky zodpovědět. Přístup k analýze dat, který popíšeme, trvá tak dlouho, než se podaří otázky dostatečně zodpovědět.

Uchování a organizace dat. Data je nutné přepsat a provést vybraný způsob transkripce (viz kapitola 7.1). Transkripce označuje proces převodu původních dat do lépe zpracovatelné podoby. Obvykle pracujeme s texty. Některá data ponecháme ve formě audio- a videozáznamů. Data vkládáme do počítače. Pro organizaci dat zvolíme vhodný software (viz kap. 14.2). Dále popíšeme, jak se pracuje s texty, ale obdobné principy lze použít i při práci s ostatními formami dat.

Segmentace zahrnuje rozdělení dat do analytických jednotek. Pročítáme text řádku po řádce a ptáme se, zda se jedná o segment, který obsahuje z hlediska cílů výzkumu nějaký význam. Také si klademe otázku: *Liší se tato část nějak od předcházejícího a následujícího textu?* Významovou jednotkou může být slovo, věta, odstavec nebo celý dokument. Segment musí mít význam, který je nutné dokumentovat. Přirozeným segmentem je odpověď informátora na otázku. Tabulka 8.2 ukazuje úryvek z počátku skupinové diskuse a přípravu pro kódování v textovém editoru Word (La Pelle 2004).

Kódování. Kódování nám pomáhá data popsat. Kód je symbol přiřazený k úseku dat tak, že ho klasifikuje nebo kategorizuje. Kódy mají mít relevanci k výzkumným otázkám, konceptům a tématům. Kódování je ústředním bodem analýzy, budeme se jím zabývat také v kapitole o zakotvené teorii. Základní informace o kódování jsme uvedli v kapitole 7.2.

Miles a Huberman (1994) rozlišují mezi první a druhou úrovní kódování. První úroveň přiřazuje kódy úsekům textu. Druhá úroveň shlukuje kódy první úrovně do smysluplných skupin podle témat. Při kódování se ptáme *O co tady jde?* a neustále reflektujeme a dále zpracováváme své představy. Začínáme s malým počtem potenciálních vzorců dat a témat, postupně je modifikujeme a rozšiřujeme, zamítáme, až nám nakonec zbyde několik dobře verifikovaných témat nebo mechanismů. Kódování provádíme pomocí formálních symbolů nebo pomocí anotací. Pokud pracujeme s papírem a tužkou, formální kódy píšeme na

Tab. 8.2 Ukázka segmentace dat

Jméno účastníka	Tematický kód	Otázka/odpověď	Číslo sekvence
Moderátor		Prosím, začátek věnujeme představení účastníků. Laskavě se všichni představte tak, že nám řeknete, v jaké škole pracujete a jaká opatření proti kouření aplikujete.	1
Jana		Jmenuji se Jana a jsem ze školy A. Neděláme u nás žádný takový program. Učím v hodinách zdravotní výchovy a v nich dětem o škodlivosti kouření hodně vyprávím.	2
Pavel		Mé jméno je Pavel, jsem ze školy C. Nemáme žádný formální program. Snažíme se oslovit děti pomocí promítání filmů. Máme s tím docela dobré zkušenosti.	3
Irena		Mé jméno je Irena, jsem ze školy B. Pracovala jsem v jednom programu proti kouření. Tento rok jsme organizovali trochu jiný program. Chodili k nám lékaři a s nimi jsem úzce spolupracovala.	4

levém, anotace na pravém okraji textu. Software jako ATLAS/ti umožňuje označování textů kódy a anotacemi pomocí programových prostředků.

Poznámkování. Poznámka je něco, co nás napadne při sběru dat nebo jejich analýze a co zapíšeme. Důležité jsou poznámky o kódech a jejich vztazích. Také poznámky mají být uloženy v nějaké databázi a označeny tak, abychom je mohli třídit a prohledávat. Poznámkování je rovněž důležitým prostředkem zakotvené teorie (kap. 8.3.2). Nemá za cíl dodávat nová data, ale usiluje o propojení několika částí dat. Uvádíme příklad integrativní poznámky z evaluačního výzkumu (Miles, Huberman 1994, s. 73).

PŘÍKLAD 8.2

Různé typy kódů

Miles, Huberman (1994, s. 57–58) rozlišují a) deskriptivní kódy; b) interpretativní kódy a c) kódy datových konfigurací.

a) Byly zkoumány efekty intervenčního programu na jedné škole. Terénní poznámka má tvar:

„Optal jsem se ho, jak silně byla pocíťována potřeba toho programu. Odpověděl, že žáci v 9. ročníku jsou v testech o dva ročníky pozadu a staré kurikulum je neefektivní.

Testy také ukázaly, že žáci se zlepšují pouze pět měsíců z celkově desetiměsíčního školního roku.“

Tento odstavec můžeme označit zkratkou MOT (motivace) na levé straně textu. Jestliže chceme více diferencovat, lze použít označení VED MOT pro odlišení učitelů (UČ) a vedoucích pracovníků (VED).

- b) Předpokládáme, že v předchozím příkladu se zabýváme lokální dynamikou a uvažujeme motivy podrobněji. Interpretativní kód předchozího segmentu má tvar EXT MOT pro odlišení, že někteří lidé si cení více vnějšího hodnocení než vnitřního přesvědčení (INT MOT).
- c) Kódy datových konfigurací jsou založeny na ještě hlubší interpretaci. Používají se v pozdějších fázích analýzy a označují vnořující se témata a datové vzorce (např. TE – téma, KONF – konfigurace, KS – kauzální spojení) ve spojení s označením jevu.

„Ale pan Walt říká, že toho moc neví o programu A. Myslí si, že jde o kombinaci mnoha věcí. Místnosti s přístroji a pomůckami se používají ráno pro program B, který zná pan Walt mnohem lépe. [...] Odpoledne používá laboratoř paní Marplová pro program A. Pan Walt říká, že to je jiný program, proto jde o jiné použití.“

Miles a Huberman upozorňují, že tento úsek poznámek vypadá zcela nevinně. Proto byl zprvu kódován označením pro „základní vlastnost“. V průběhu další analýzy se zjistilo, že probíhá intenzivní boj mezi různými frakcemi v organizaci. Pan Walt byl ve skupině B, ne ve skupině A, oba projekty spolu soupeřily o granty a pozice. Proto se poznámka popsala kódem KONF TÝMY.

PŘÍKLAD 8.3

Poznámka (memo) v průběhu analýzy

Podoby kariéry (22. února)

V obecném smyslu lidé provádějící inovaci jsou ve stavu přerodu. Jsou na cestě odněkud někam prostřednictvím inovačního projektu. Kam se mohou ubírat?

1. Postup – ze třídy do pozice ředitele nebo do pozice úředníka. Inovace jsou rychlejší než čekání na běžný kariérní postup nebo doplnění vzdělání. Získáváte popularitu a lepší pozici.
2. Pryč – od vyučování k jinému zaměstnání nebo k práci na částečný úvazek. Projekty jsou často volně vedené, umožňující změnu.
3. Dvnitř – inovační program nevyžaduje tolik formalit. Umožňuje přístup ke službám jako další vzdělávání lidí s různou kvalifikací.

Bylo by velmi užitečné, abychom zjišťovali, odkud lidé přicházejí a kde jsou nebo kam směřují. Navrhují, abychom se účastníků ptali:

- trochu jasněji, proč to dělají, v termínech rolí a změn rolí;
- co očekávají, že budou dělat za 2–3 roky;
- jestli si uvědomují, že jsou v období přerodu.

PŘÍKLAD 8.4

Typologie chování učitele

Zajímavou typologii navrhl Patton (1990, s. 411) při pokusu, jak pomoci učitelům jedné střední školy navrhnout preventivní program zaměřený proti špatné docházce do školy. Patton pozoroval učitele a vedl s nimi rozhovory.

Induktivní analýza dat vedla k závěru, že chování učitelů ve vztahu k absencím žáků lze popsat kontinuem podle toho, do jaké míry učitel přijímal odpovědnost za žáka, nebo ji přesouval na někoho jiného. Druhá dimenze se týkala názoru na efektivní intervenční strategii. Induktivní analýza ukázala tři možné názory. Někteří učitelé věřili, že je zapotřebí dětem pomáhat řešit jejich problémy. Jiní zastávali názor, že hlavním úkolem je udržet regulérní chod školy (zachovat hladké fungování systému), ostatní dávali přednost potrestání za nevhodné a nepřijatelné chování. Je patrné, že Patton našel dvě jednoduché typologie, které měly vztah k absentování: a) učitelovo přesvědčení, jak jednat s absentéry; b) učitelův postoj k odpovědnosti za absentéra.

Patton se rozhodl propojit obě typologie a vytvořit novou, která zachycuje vztah obou dimenzí. Tu popisuje dvourozměrná tabulka 8.3.

Tab. 8.3 Identifikace vztahů mezi kategoriemi

Chování k žákovi Role učitele	Pokusit se o nápravu	Neutrální přístup	Potrestání
Přijmout odpovědnost	Přímá pomoc školákovi	Nechat školáka projít	Uplatnit postih přímo na škole
Přesunout odpovědnost	Předat psychologovi	Ignorovat a doufat, že to někdo vyřeší	Stěžovat si, někdo by měl problém odstranit

Tab. 8.4 Možnosti vztahu mezi dvěma fenomény A a B

Název vztahu	Forma vztahu
1. Striktní inkluze	A je druhem B.
2. Prostorový vztah	A je místo v B, A je částí B.
3. Vztah příčina–efekt	A je výsledkem B, A je příčinou B.
4. Racionální vztah	A je důvodem pro provedení B.
5. Umístění akce	A je místem pro provedení B.
6. Funkce	A je použité kvůli B.
7. Prostředek k cíli	A je cestou, jak provést B.
8. Sekvence	A je krokem k (je stupeň) B.
9. Atribuice	A je atributem (charakteristikou) B.

Identifikace vztahů mezi kategoriemi. Existuje několik způsobů, jak se zabývat vztahy v kvalitativních datech. V kvantitativním výzkumu pracujeme se vztahy mezi proměnnými. V kvalitativním výzkumu má slovo vztah širší význam než v kvantitativně zaměřené analýze. Souhrn možných vztahů v kvalitativním výzkumu zpracovaný Spradleyem obsahuje tabulka 8.4. Vztah mezi kategoriemi, který je určen inkluzí, nazýváme typologie.

Zobrazení pomocí přehledových grafů a tabulek. Tabulky a grafy jsou užitečným prostředkem, jak přiblížit vztahy mezi kategoriemi. Miles a Huberman (1994) radí výzkumníkům, aby při řešení složité otázky a u komplexních dat vždy uvažovali o nějaké formě zobrazení. To může plnit tři funkce:

- přispěje k řešení problému;
- přispěje k potvrzení našich závěrů;
- umožní čtenáři lépe pochopit argumentaci ve výzkumné zprávě.

V kapitole 7 jsme popsali zobrazení dat pomocí tabulek, map, diagramů a síťových grafů. Programy pro kvalitativní analýzu umožňují automatizovat proces zobrazení dat. Tabulky využíváme pro zobrazení textových informací. Také je uplatníme, jestliže chceme zachytit četnostní vztahy výskytu kódů v textovém materiálu. Procesu počítání četností se v kvalitativním výzkumu někdy říká **enumerace**. Tato operace může být užitečná, ale musíme správně rozpoznat, jaká čísla zobrazujeme. Například když analyzujeme výskyt určitého slova v prepisech rozhovorů, je zapotřebí si uvědomit, že zvýšený výskyt daného slova může být způsoben rovnoměrným výskytem u všech informátorů, nebo vysokým výskytem u jednoho z nich.

Průběžný souhrn. Jedná se o pokus shrnout, co se dosud odhalilo a co je nutné dále analyzovat. Průběžné souhrny mají obsahovat, co se odhalilo, ale i hodnocení spolehlivosti, s jakou to známe. Tyto souhrny postupně iterují do konečné zprávy. Někdy také použijeme předstrukturovaný vzor zprávy, který doplníme o potřebné závěry (srov. příklad 8.1, s. 231). Pokud má výzkum charakter vícepřípadové studie, můžeme do průběžné zprávy zařadit první výsledky, které popisují explanační proměnné, jež je nutné uvažovat ve všech případech. Průběžné zprávy mohou mít různý tvar a délku (20–25 stránek). Nutí výzkumníka, aby se zabýval zpracovaným materiálem z hlediska konečného vyústění, aby jasně formuloval zásadní věci a kriticky hodnotil dosud nasbíraná dat. Příprava průběžné zprávy přispívá k dalšímu sběru dat, k reformulaci kódů a k novým rozhodnutím o plánu analýzy.

Miniatura. Doporučuje se připravit si během analýzy ilustrace poznatků pomocí vyprávěných miniatur. Ty se objeví v konečné zprávě. Má se jednat o zvlášť významná data, která je vhodná propojit pomocí vyprávění. Příkladem je popis jednoho dne studenta, dění na určitém pracovišti nebo průběh typické schůze

členů nějaké politické strany. Miniatura je cílený popis série událostí, jež je reprezentativní pro určitý aspekt případu. Má mít určitou stylovou úroveň, která umocňuje přesvědčivost dokumentovaných poznatků. Miniatury také mohou podávat zkrácený souhrn vyprávění účastníka o události. Zařazují se na vhodná místa ve zprávě o výzkumu. Oživují její narativní strukturu.

Ve zkratce uvedeme zásady a pomocné taktiky, které doporučují používat autoři Miles a Huberman (1994) v průběhu rozkrývání datového materiálu kvalitativní studie.

- a) **Počítání četností.** V kvalitativním výzkumu se někdy odmítají snahy počítat četnosti a hodnotit vztahy číselně. Avšak úplné vypuštění statistiky někdy vede k opomenutí zcela zjevných vztahů v datech.
- b) **Odhalování konfigurací a témat.** Objevující se vztahy v textu nebo v tabulkách se identifikují poměrně rychle. Je však důležité zůstat zcela otevřený konfiguracím a tématům, jež danou pravidelnost zpochybňují.
- c) **Preference přijatelnosti.** Pokud se zjistila určitá pravidelnost v datech, je nutné ověřovat její přijatelnost a ptát se, zda objevený vztah dává vůbec smysl.
- d) **Shlukování.** Kvalitativní výzkum se snaží seskupovat události a lidi do skupin, čemuž napomáhá použití tabulek. Je však důležité si uvědomit, že i výjimečná událost nebo jedinec dokresluje vztahy v datech. Proto je nutné zkoumat jak typické, tak výjimečné události a osoby.
- e) **Metafora.** Při analýze je často užitečné myslet metaforicky. Používání analogií a metafor přispívá nejen k správnému popisu situace, ale také představuje taktiku, jak ve změti dat identifikovat a slovně zachytit zajímavé konfigurace. Je však nebezpečné přistupovat k datům s již hotovými metaforami. Doporučuje se diskutovat nové objevy s kolegy a kritiky.
- f) **Štěpení kategorií.** Někdy se při zpracování materiálu používají kategorie, kam se zařadí většina případů. Často je lepší tyto kategorie zjemnit, aby bylo možné v materiálu rozlišit různé stavy a odhalit skrytější vztahy.
- g) **Spojování kategorií.** Opak štěpení je spojování. Jestliže v jedné kategorii je zanedbatelný počet případů, pak je někdy lepší sousední nebo podobné kategorie sdružit. Tím se také sleduje vyváženější rozložení případů v jednotlivých kombinacích kategorií.
- h) **Hledání hlavních faktorů.** Často se používá několika podobných kategorií současně. Potom je lepší jejich nahrazení jednodušším systémem kategorií, které mají jasnější a robustnější význam.
- i) **Sledování rozdílů a srovnávání.** V kvalitativním výzkumu se doporučuje provádět častá srovnání osob, případů, skupin, aktivit, rolí atd. Jednotky, jež se srovnávají, je nutné identifikovat. Také je nutné označit rozdíl, který se považuje za významný.
- j) **Zachycení vztahů.** Důležitým krokem v analýze je zachycení paralelních změn hodnot faktorů (např. oba faktory zároveň rostou), jež mají k sobě vztah. Množství dat, které je typické pro kvalitativní výzkum, toto odhalování ztěžuje. Proto někdy uměle omezujeme množství sledovaných údajů.
- k) **Hledání vmezeřených faktorů.** Někdy je závislost dvou faktorů způsobena třetím faktorem nebo vztah mezi dvěma jevy je zprostředkovan třetím jevem. Tyto vztahy, které se často popisují v kvantitativní analýze, je nutné uvažovat i v kvalitativní analýze.
- l) **Vytváření logických řetězců.** Jednotlivé izolované události je nutné spojovat do logicky svázaných řetězců událostí. Tomu napomáhá i předcházející taktika.
- m) **Konstrukce příčinných řetězců.** Příčinné zřetězování vychází z logického řetězce, ale všimá si navíc časové následnosti. K vytvoření příčinné svázaných řetězců lze přistupovat buď deduktivně (pomocí nějaké teorie), nebo induktivně. Druhý způsob představuje návrh nových hypotéz.

- n) **Kontrola průkaznosti.** Je důležité najít vysvětlení pro daný jev a zároveň zkoumat, zda neexistují další alternativní vysvětlení. Všechna možná vysvětlení je nutné porovnávat a hodnotit jejich hodnověrnost.
- o) **Hledání negativní evidence.** Cílené vyhledávání případů, které jsou v rozporu s dosud nalezenou evidencí (negativní případy), je jednou z nejdůležitějších taktik kvalitativního výzkumu (analytická indukce, viz s. 241). Nenalezení takových případů neznamená potvrzení teorie, ale zvyšuje její pravděpodobnost.

V případové studii využíváme při analýze mnoho nejrůznějších přístupů. Strategie doporučené Milesem a Hubermanem byly vyvinuty pro analýzu případových studií s evaluačním charakterem. Můžeme je však využít při dalších typech kvalitativního výzkumu. Yin (2014) popisuje další prostředky analýzy dat případové studie. Rozlišuje čtyři obecné strategie analýzy:

- a) **Počáteční teoretické vysvětlení,** tj. teoretická tvrzení, která vedla k provedení studie. Z nich vycházely cíle a plán provedení studie. Tato tvrzení také určují, jak se provede analýza: na co se zaměříme a o jakém kontextu uvažujeme.
- b) **Zpracování dat induktivním způsobem.** Tato strategie se v kontrastu s předchozí snaží vše odvodit z dat. Data mohou vést k navrzení vhodného konceptu. Takový vhléd pak vede k dalším analytickým krokům a odhalení možných vztahů. Induktivní strategie může přinést výsledky, ale je nutné si uvědomit, že koncepty mohly být v hlavách výzkumníků již před začátkem studie. V tomto směru mohou být nápomocny myšlenky autorů Glasera, Strausse a Corbinové v souvislosti s metodou zakotvené teorie (viz 8.3).
- c) **Popisné schéma.** Případ můžeme popsat podle nějakého popisného rámce. Děje se tak, pokud máme potíže s dvěma prvními strategiemi. Popisnou strategii může určit původní účel studie.
- d) **Konkurující vysvětlení.** Zaměříme se podrobněji na zkoumání možných konkurujících vysvětlení. Jedná se o obecnou analytickou strategii, která hledá nejlepší hypotézu pro vysvětlení dat. Obecně se opírá o ostatní obecné strategie: počáteční teoretické tvrzení mohlo obsahovat konkurující hypotézu, induktivní analýza dat může ústit do konkurující hypotézy, popis případu může obsahovat alternativní popis případu. Například typická hypotéza při evaluaci tvrdí, že výsledné změny jsou důsledkem provedené intervence. Podle jednoduché konkurující hypotézy jsou výsledné změny důsledkem jiných faktorů, o nichž provedená intervence vůbec neuvažovala. Yin (2014) rozlišuje **oborové konkurující hypotézy**, které jsou známé v sociálních vědách a jejichž popisy existují v učebnicích, a konkurující hypotézy **reálného světa**, o nichž je nutné uvažovat před sběrem dat. Čím více při vysvětlování dat zvažujeme konkurujícího hypotézy, tím větší důvěru máme v naše závěry. Stručné popisy vysvětlujících konkurujících hypotéz se nacházejí v tabulce 8.5.

Yin uvádí jako specifické analytické techniky pro data z případové studie a) porovnání souhlasu dat s konfigurací hodnot nezávislých nebo závislých veličin navrženou na základě teorie; b) vytvoření explanace a c) analýzu časové řady.

8.1.1 Porovnání se zvolenou konfigurací hodnot

Tento způsob porovnává empiricky získaná data s určeným vzorem, jenž patří k navrženému typu případu. Pokud výsledková konfigurace souhlasí, výsledek potvrzuje nějaké tvrzení. Vzorové konfigurace odvodíme z teorie, kterou používáme k explanaci daného případu. U popisné studie tento způsob můžeme použít, pokud předem určíme smysluplnou vzorovou konfiguraci. Zvlášť se používá srovnání s konfiguracemi hodnot závisle nebo nezávisle proměnných. Také uvažujeme několik konkurujících vzorových konfigurací.

8.1.2 Vytvoření explanace

Cílem je návrh vysvětlení případu pomocí kauzálních vztahů. Analýza probíhá jako série iterací, držící se principu analytické indukce, kterou objasníme na s. 241. Nejdříve se navrhne provizorní vysvětlení studovaného jevu. Pak se porovnají data s navrženým vysvětlením. Pokud vysvětlení nefunguje, modifikuje se tak, aby datům vyhovovalo. Vysvětlení se pak srovnává s novými daty a tento iterativní proces pokračuje, dokud to je zapotřebí.

Tab. 8.5 Popisy různých typů konkurujících hypotéz (Yin, 2014, s. 141)

Typ konkurující hypotézy	Popis pomocí příkladu
Oborové konkurující hypotézy:	
Hypotéza neexistence jasného vlivu	pozorování je výsledkem náhodných okolností
Ohrožení validity	např. historie, zrání, špatná reprodukovatelnost měření, experimentální mortalita, instrumentace, regrese ke středu
Zkreslení výzkumníkem	efekt experimentátora, reaktivita účastníků
Konkurující hypotézy reálného světa:	
Přímá konkurující hypotéza	efekt způsobuje jiná intervence
Souběh hypotéz	efekt způsobuje posuzovaná i další neposuzovaná intervence
Implementační konkurující hypotéza	efekt způsobuje implementovaná, ale ne navržená intervence
Konkurující teorie	výsledky lépe vysvětluje jiná teorie
Superkonkurující hypotéza	síly obecnější, ale obsahující intervenci
Sociální konkurující hypotéza	sociální trendy, ne působení intervenčních vlivů

8.1.3 Analýza časové řady

Případová studie často probíhá delší dobu. Chronologicky uspořádaná data lze analyzovat několika způsoby. Například provedeme jednoduché srovnání dat s primární předpokládanou konfigurací hodnot a s konkurující předpokládanou konfigurací hodnot.

Chronologii událostí vysvětlujeme obvykle na základě teoretických tvrzení, která poskytnou popis podmínek typu:

- některé události musí vždy předcházet jiným, přičemž obrácené pořadí není možné;
- některé události musí vždy následovat po jiných;
- některé události mohou následovat po jiných po určité specifikované době;
- určité časové intervaly v případové studii jsou charakterizované určitými událostmi, čímž se podstatně liší od jiných časových intervalů.

Pokud sled událostí v případové studii odpovídá původní predikované sekvenci, sekvenci konkurující však nikoli, lze uvažovat o kauzální propojenosti událostí. Tento způsob se často používá v biografickém výzkumu, kde se však využívají i jiné způsoby analýzy.

8.1.4 Porovnávání případů

Yin (1994) i Miles a Huberman (1994) zdůrazňují potřebu věnovat se porovnávání jednotlivých případů. Mnohopřípadové studie se týkají několika případů. Například místo jedné dobré školy zkoumáme čtyři školy. Výběr zkoumaných případů může vycházet z teoreticky založeného vzorkování. Každý případ se přitom analyzuje zvlášť sám o sobě. Navazuje srovnání případů. Kvalitativní induktivní studie používá více případů pro navrzení určité abstrakce, připravuje obecnou teorii, jež vysvětlí sledované aspekty pro všechny případy při odhlédnutí od jejich detailů. Výzkumník se snaží v jednotlivých případech globálně vidět procesy a jejich produkty a porozumět, jak jsou určeny lokálními kontextuálními podmínkami. Jako pomocnou metodu uvažujeme analytickou indukci popsanou v dalším odstavci. Analyzování dat v mnohopřípadové studii je podobné analýze jediného případu. Rozdíly jsou v perspektivě a organizaci dat. Miles a Huberman navrhli několik metod pro analyzování dat z několika případových studií. Na základní, jednodušší úrovni se používají **netříděné metatabulky**. Jedná se o velkou tabulku zajímavých citací, frází a ilustrací pro uvažované kategorie jevů nebo chování tříděnou dále podle jednotlivých případů. Od této tabulky můžeme přejít k vyšší úrovni analýzy. Může se vytvořit schéma, které bude abstraktnější: údaje např. seřadíme podle času, podle stupně

někaké vlastnosti nebo podle předchozího jevu jako příčiny atd. Na ještě více abstraktní úrovni můžeme navrhnout grafická schémata ukazující na vztahy mezi proměnnými.

8.1.5 Analytická indukce

Strategie „analytické indukce“ uvádí do vztahu sběr dat a proces vytváření teorie v kvalitativním výzkumu. Jde o postup, který navrhl americký vědec polského původu Florian Znaniecki v roce 1934. Cílem je zvýšit pravděpodobnost nalezení univerzálních a kauzálních vztahů. Znaniecki stavěl analytickou indukci do protikladu k „enumerativní indukci“, jež hledá pouze statistické korelace a nemůže vysvětlit výjimky ze statistických závislostí (srov. Denzin 1989a, s. 165).

Vychází se z předpokladu, že výzkumník má formulovat tvrzení, které platí pro všechny případy (instance) analyzovaného problému. Po počáteční analýze výzkumník navrhne hypotézu pro vysvětlení dat. Postupně se probírají jednotlivé případy. Pokud je hypotéza porušena daným případem, upraví ji tak, aby případ zahrnula, nebo se případ vyloučí jako neadekvátní pro danou situaci. Instance, které hypotézu porušují, se nazývají negativní případy. Cílem je použít negativní případy pro propracování a zjemnění původní hypotézy.

Zaměření pozornosti k negativním případům nutí výzkumníka zjemňovat vznikající názor na vztahy ve zkoumané situaci. Proces analytické indukce by měl dovolit při vytváření teorie provádět dvě úpravy:

- a) modifikaci teorie;
- b) redefinici přijatelných případů, které má teorie zahrnovat.

Oba procesy vedou k vyloučení nebo zahrnutí případů, jež může teorie vysvětlit. Celý proces se neopírá o statistické procedury. Vytýká se mu však, že neumožňuje definovat postačující podmínky pro objevení vysvětlovaného jevu.

PŘÍKLAD 8.5

Teorie drogové závislosti

Aplikaci metody analytické indukce popsal ve své proslulé kvalitativní studii *Opiat addiction* Lindesmith (1957). Zabýval se problémem vývoje drogové závislosti opiátového typu. Příčinný řetězec, který identifikoval, je znázorněn graficky na obrázku 8.2 (podle Strauss 1994, s. 317). Diagram popisuje několik tvrzení typu jestliže–pak, jež jsou spolu vzájemně provázána. Řetězec končí drogovou závislostí, z níž není úniku. Lindesmith svoji teorii považuje za obecnou, protože z ní nenašel žádnou výjimku v bohatém datovém materiálu, který měl k dispozici.

Obr. 8.2 Diagram vývoje drogové závislosti

Lindesmith interpretuje svůj datový materiál tak, že člověk se nestává drogově závislým pouze tím, že bere drogu, ale jistým procesem, který má jak fyziologický, tak sociálně-psychologický charakter. Drogová závislost nastává pouze tehdy, když při průvodních reakcích na nedostatek drogy subjekt vezme drogu nebo mu je podána a zároveň pozná, že tato droga zmírňuje jeho potíže. Začarovaný kruh pak již nikdy nedokáže prorazit. Tato teorie vysvětluje, proč pacienti, jimž je podáváno morfium, se na něm nestanou závislí, pokud si skutečnosti užívání morfia nejsou vědomi.

První pracovní hypotéza měla tvar, že jedinci, kteří nevědí, že berou drogu, se nestanou závislí a ti, kteří berou jim známou drogu tak dlouho, že začnou pociťovat symptomy jejího nedostatku, se stanou na droze závislí. Negativní příklady však prokázaly, že tato hypotéza neplatí. V tomto případě se neusilovalo o verifikaci původní hypotézy, ale v datovém materiálu se systematicky hledaly protipříklady (negativní příklady), které by vedly k revizi původní teorie. Při výzkumu Lindesmith zamítl statistický přístup, protože hledal teorii, která by měla deterministický charakter. Taková teorie se skutečně nakonec našla. Lindesmith využil koncepty G. H. Meada o sebereflexi a sebekonceptu. Také popisuje ostatní teorie o závislosti a důvody, proč jsou chybné nebo nedostatečné. Jejich chyby dokumentuje na svém datovém materiálu.

Bromley (1986) vtělil analytickou indukci do schématu, které lze uplatnit při zpracování případové studie. Klade důraz na průkazná data a argumentaci. Jeho doporučení se mohou využít i v jiných souvislostech, např. při analýze dokumentů. Schéma je podobné postupům, které se používají při řešení soudních sporů. Teorie u Bromleye znamená bezspornou argumentační síť určenou pro řešení nějakého problému.

Procedurální kroky zpracování případové studie podle Bromleye:

1. Určete pokud možno jasně počáteční problém.
2. Shromážděte informace s cílem vyjasnit, v jakém kontextu je nutné problému rozumět.
3. Navrhněte počáteční vysvětlení a řešení problému.
4. Využijte tohoto vysvětlení pro hledání dalších dat. Pokud jsou nalezená data v rozporu, zpracujte alternativní vysvětlení.
5. Pokračujte v hledání dostatečné informace, abyste mohli pokud možno vyložit všechna soupeřící vysvětlení s tím, že konečné vysvětlení vyhoví všem

- informacím a se žádnou nebude v rozporu. Evidence může být přímá nebo nepřímá, ale musí být přijatelná, relevantní a získaná z důvěryhodného zdroje.
6. Podrobně přezkoušejte zdroje evidence a samu evidenci, abyste odhalili nepřesnosti a nekonzistence.
7. Posuďte kriticky vnitřní koherenci, logiku a vnější validitu sítě argumentů, které představují definici problému a jeho řešení.
8. Vyberte nejpravděpodobnější interpretaci kompatibilní s daty.
9. Formulace vysvětlení obvykle vede také k návrhu nějaké akce.
10. Připravte zprávu o řešení problému.

8.2 Analýza dat v etnografické studii

Základním cílem etnografického výzkumu je poznat málo známé chování a kulturu nějaké sociální skupiny jedinců. Proto je tento přístup typicky exploratorní a popisný. Při analýze etnografických dat nepostupujeme podle přesně daného algoritmu. Abychom adekvátně vyhodnotili bohatost etnografických dat, indukativně analyzujeme data a připravujeme etnografickou narativní zprávu (Wolcott 1989).

Etnografické studie využívají při analýze přístupy, které jsme poznali v předchozí kapitole o analýze dat z případové studie. Uplatňují se i iterativní přístupy zakotvené teorie, o níž bude řeč v další kapitole. Při vývoji a ověřování hypotéz využíváme analytickou indukci. Robson (2004) dovozuje, že v etnografickém výzkumu můžeme vycházet z pozice subtilního realismu. Předpokládáme přitom, že nalezené koncepty a kategorie mají reálný status, usilujeme o identifikaci mechanismů a struktur i podmínek, za kterých se projevují. Podle tohoto pohledu můžeme v etnografické studii testovat také kauzální vztahy. Robson upozorňuje na tři základní činnosti, které se v analýze etnografických dat uplatňují:

Myšlení. Musíme zpracovat množství komplexních informací a dát jim smysl. Naše myšlenky zachycujeme pomocí poznámek a propojujeme je s příslušnými daty z terénu.

Vytváření kategorií. Abychom data organizačně podchytili, musíme použít nějaký systém kategorií. Také se snažíme vyvíjet typologie jevů.

Progresivní zaměření. Jak analýza a sběr dat pokračují, navrhuje se a upřesňují výzkumné otázky. Proces analýzy se stává stále více zaměřen na vybrané aspekty sledované kultury. Postupně přecházíme od popisu k procesu interpretace.

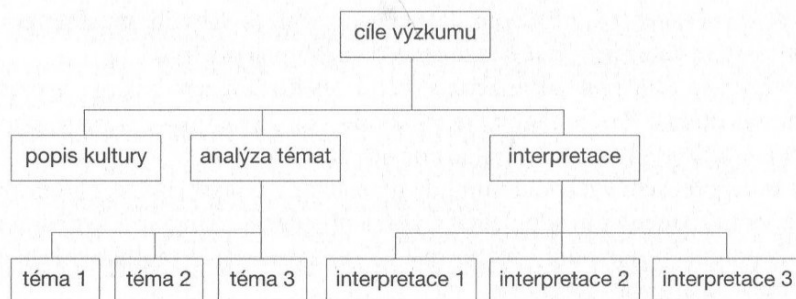
V etnografickém výzkumu mnohdy pracujeme s velkými objemy písemných dokumentů různého původu. Jejich analýza přispívá k triangulaci výsledků získaných pomocí pozorování a rozhovory. Některá data mají kvantitativní charakter a lze je analyzovat statisticky.

Wolcott doporučuje při zpracování etnografických dat provést tři operace: vytváříme popis kultury studované skupiny, provádíme analýzu témat zkoumané skupiny a interpretujeme jednotlivé významy v datech. Systematická analýza začíná čtením terénních poznámek. Účelem tohoto čtení je nalézt podporu pro hypotézy a témata navržená během pobytu v terénu nebo navrhnout nové hypotézy. Své myšlenky se snažíme fixovat pomocí nových poznámek, které propojíme s daty vhodným systémem označení. Provádíme kódování dat. Snažíme se tímto způsobem identifikovat a extrahovat témata. Odhalujeme nápadné konfigurace jazykových projevů nebo chování lidí ve skupině. Rozhodujeme se, zda provedeme důslednou strukturovanější obsahovou analýzu nebo se spolehneme na narativní dokumentaci témat a způsobů chování.

Kategorizační schéma pro kódování může pocházet z předchozích výzkumů. Častěji se snažíme vyvinout teorii pro objasnění pozorovaných fenoménů tvorbou zcela nových kategorií a hledáním vztahů mezi nimi. Používáme při tom techniku „nepřetržitěho porovnávání“ – bereme každý segment dat a sledujeme jeho relevanci k dosud navrženým kategoriím. Zároveň se segment porovnává s jinými segmenty o podobných vlastnostech (přiřazenými ke stejným kategoriím). Tento induktivní proces prozkoumávání dat vede k prohloubení a vyjasnění navrhovaného teoretického schématu. (Podrobněji ho popíšeme v kapitole o zakotvené teorii.) Při systematickém hledání vztahů v datech lze využít podrobnou klasifikaci Spradleye (1979), kterou jsme uvedli v tabulce 8.4 (s. 235).

Zkoumáme např. přepis rozhovoru s učitelem, který obsahuje text: „Když jsem Ivana ignoroval, choval se k ostatním žákům ve třídě ještě agresivněji. Pokud jsem k němu došel a stál u něho, tak se obvykle na chvíli uklidnil.“ V tomto úryvku můžeme identifikovat kauzální proces působící mezi různými fenomény (3. řádek v tab. 8.4). Ignorování způsobuje větší agresivitu. Přiblížení ji zmenšuje. Jeden případ ovšem není důkazem naznačených vztahů, musíme ho ověřit dalšími instancemi vztahů v datech.

Obr. 8.3 Obecné schéma etnografické analýzy

Zvláštní strategií analýzy je použití **metafor**. Navržení metafory, která vystihuje určitý aspekt prostředí nebo studované skupiny, nám pomáhá vidět situaci novým způsobem. Ptáme se přitom *Co mi připomíná tato situace* nebo *Jako co to vypadá*. Využívání metafor je dobrým cvičením pro reflexi materiálu, který začínáme interpretovat. Vyžaduje to od nás pohlížet na data z jiné perspektivy, než jsme byli dosud zvyklí.

Při zobrazení dat používáme prostředky navržené Milesem a Hubermanem (1994). Může jít o mapy a organizační diagramy, jež pomohou třídít data a zobrazit komplexní vztahy. Dvoudimenzionální textové matice pomáhají při porovnávání a kontrastování dat. Sociogramy jsou skupinou technik patřící do oblasti sociometrie. Tyto prostředky umožňují vyhodnotit stupeň afinity a distance mezi členy skupiny, zachytit vztahy přátelství, sociální nebo pracovní vztahy, hierarchie a kliky. Obrázek 8.3 ukazuje zjednodušeně popsany způsob etnografické analýzy.

Wolcott (1989) upozorňuje na okolnost, že pozorování v terénu, sběr dat a jejich analýza jsou sice významnými prvky etnografické práce, ale teprve způsob sepsání zprávy určí, zda půjde o etnografickou studii:

„Co lidé dělají a říkají, není psychologie, sociologie, antropologie apod. Disciplinární dimenze pocházejí ze struktury, kterou uplatňujeme na to, co vidíme a jak tomu rozumíme. V etnografii rozhoduje „etnografické“ zpracování zkušeností z práce v terénu. Jedná se o aktivitu, jež je poučena pozorováním a texty jiných etnografů, kterou získaný materiál postupně nabývá etnografický tvar jako popis, co se děje uvnitř sociální skupiny, a interpretace toho, jaké má určité chování smysl pro členy skupiny.“

Wolcott dává začínajícímu etnografovi tři rady:

1. Psaní etnografie má být úzce propojeno s pobytem v terénu. První verze zprávy by měla být hotova v okamžiku skončení práce v terénu. Jestliže píšeme průběžně o tom, čemu se pokoušíme porozumět, tak si uvědomíme, čemu nerozumíme, a podle toho navrheme další kroky pozorování a sběru dat. Psaní zprávy nelze oddělovat od analytické činnosti, psaní představuje analýzu. V dalších fázích se tato činnost střídavě koncentruje na analýzu a syntézu, na případy a na jednotlivé proměnné a jejich vztahy, na etic a emic perspektivu.
2. Začínáme psát o tom, co nám připadá jednoduché. Popíšeme např. prostředí našeho pobytu, kde jsme byli a co jsme tam dělali. Takto vytvořený text se může stát první částí práce. Wolcott také doporučuje začínat psát popisně bez usilování o interpretaci nebo závěry. Vyprávíme historii toho, co se děje. Je dobré se pokusit o „objektivní“ zprávu o tom, co se děje, přestože proti této etnografické „objektivitě“ bylo vzneseno mnoho námitek (především se zpochybňuje, že etnografická zpráva je reprezentací reality typu 1:1).
3. Je důležité, abychom umístili jednotlivé části na jejich správné místo. Příprava etnografické zprávy má dynamický charakter. Jednotlivé interpretace se

neustále proměňují a upravují, to ovlivňuje další části zprávy, rozhodování, co je nutné do zprávy zařadit a co vynechat, v jakém pořadí mají části následovat. Wolcott říká, že lze sice psaní zprávy zakončit, ale ve skutečnosti není zpráva nikdy úplná.

PŘÍKLAD 8.6

Chlapci v bílém

Tato studie představuje nejlepší etnografickou práci druhé fáze chicagské sociologické školy (Becker a kol. 1961). Výzkum prováděl tým tří výzkumníků, který tři roky působil v prostředí Americké lékařské vysoké školy. Vedení fakulty to umožnilo, protože se potřebovalo dozvědět, jaké úsilí věnují studenti učivu, co se vlastně učí a proč mají některé z nich špatný vztah k pacientům. Jednalo se v podstatě o kvalitativní formativní evaluační studii, která měla pomoci vysvětlit, proč studenti nedělají to, co po nich žádají učitelé. Ústředním tématem práce je otázka, čím to je, že studenti začínají studovat s určitými idealistickými představami a chtějí medicínu poznat skutečně od základů, ale již po prvním roce se naučí kolektivně zaměřovat své snažení pouze na požadovanou látku tak, aby prošli zkouškami. Příčina je pravděpodobně v tom, že studenti se cítí přetížení rozsahem látky a bojí se propadnout. Proto se snaží pouze zvládat učivo tak, aby prošli u zkoušky.

Kniha o studii se dělí na tři části. První se zabývá kulturou studentů v prvním ročníku. Další část se zabývá dalšími dvěma ročníky klinických studií. Třetí část se zabývá názory studentů na budoucnost. Jednotlivé kapitoly obsahují obsáhlé citace a zprostředkují živou představu o interakcích mezi studenty, mezi studenty a učiteli nebo klinickým personálem. Nadpisy kapitol ukazují na hlavní zkoumané aspekty:

- Pohledy studentů, jejich kultura a organizace
- Dlouhodobá perspektiva: „Nejlepší ze všech zaměstnání“
- Počáteční perspektiva: Snaha „všechno se naučit“
- Předběžná perspektiva: „Všechno se nedá naučit“
- Poslední perspektiva: „Jaké znalosti po nás požadují“
- Spolupráce studentů
- Studenti a pacienti, atd.

V textu se autoři věnují dosti podrobně metodologickému zdůvodnění svého postupu a jeho popisu ve zvláštní kapitole „Základy a metody“, jež popisuje teoretický přístup a způsoby sběru dat a jejich analýzy.

Při zúčastněném pozorování se výzkumník účastní každodenního života lidí, které zkoumá. Prováděli jsme to tak, že jsme navštívili školu a sledovali studenty od práce v laboratoři až po klinické oddělení. Chodili jsme se studenty na přednášky a do laboratoří, v nichž dělali biologické pokusy, pozorovali jsme jejich aktivity, konverzovali jsme s nimi při různých příležitostech. Také jsme s nimi chodili do klubu a seděli s nimi, když debatovali o svých školních zkušenostech. Doprovázeli jsme je s lékaři při vizitách a při vyšetřování pacientů na odděleních a klinikách. Také jsme byli přítomni u zkoušek a při různých diskusních sezeních. Chodili jsme s nimi na jídlo do menzy a večer do hospody.

Pozorovali jsme studenty při jejich denních aktivitách ve škole – to znamená, že jsme nebyli skrytí pozorovatelé, o naši přítomnosti každý věděl, studenti, učitelé i pacienti. Vystupovali jsme jako pseudostudenti. Netvářili jsme se jako studenti, protože každému bylo

jasné, že jimi nejsme, ale dělali jsme většinu toho, co studenti. Po skončení přednášky jsme odcházeli se studenty, opustili jsme operační sál, když tak učinili studenti. Chodili jsme se studenty všude, kam chodili oni.

Výzkumníci se pokoušeli hledat negativní a pozitivní případy jako testy pro svoje tvrzení v duchu analytické indukce (viz s. 241).

„Pokusili jsme se zmírnit pochybování čtenáře uvedením povahy a rozsahu naší evidence, a to tak, aby poznal, jakou váhu dáváme určitým datům a proč k nim máme důvěru. [...] Jedním z problémů bylo, jak si můžeme být jisti, že jsme v každém případě uvážili všechna data obsažená v 5000 stránkách textového materiálu. Abychom to zvládli, indexovali jsme jednotlivé terénní poznámky a označovali každý zápis kódovým číslem pro označení hlavního tématu. Pak byly poznámky roztříděny podle témat, takže na jednom místě jsme měli všechny kousky datového materiálu, takže kontrola tvrzení byla relativně jednoduchá.“

Příklad této metody obsahuje kapitola s názvem „Studenti a pacienti“. Studenti označovali pacienty slovem „herka“, pokud neměli symptomy určité specifické nemoci. Výzkumníci podrobně prohlédli všechna místa výskytu tohoto slova. Došli k závěru, že studenti přijali k pacientům instrumentální přístup. Pacient pro ně nic neznamenal, jestliže se z jeho případu nemohli nic konkrétního naučit, aby se tak stali lepšími lékaři (podle Travers 2001).

8.3 Zakotvená teorie – metoda analýzy

Přístup označovaný jako zakotvená teorie (*grounded theory*) vyvinuli Strauss a Glaser (1967). Byl dále modifikován Glaserem (1992), Straussem (1994), resp. Straussem a Corbinovou (1990). Glaser a Strauss skončili svoji spolupráci rozepří o správném pojetí zakotvené teorie a oba šli dále vlastní cestou. V tomto odstavci se držíme představ A. Strausse.

Glaser a Strauss (1916–1996) vycházejí z rozdílných intelektuálních tradic. Obě se na základě kompromisu uplatnily při formulování základních myšlenek zakotvené teorie, později však jejich rozdíly přispěly k rozchodu obou autorů. Strauss patřil k zástupcům symbolického interakcionismu a pragmatismu v tradici chicagské sociologické školy. Jeho učiteli byli H. Blumer a E. C. Hughes, u nichž poznal základy kvalitativně-interpretativní metodologie. Glaser získal své vzdělání u P. Lazarsfelda na Kolumbijské univerzitě, která byla spíše orientována na kvantitativní metodologii a myšlenky kritického racionalismu. První metodologická kniha obou autorů (1967) je založena na nejmenším společném jmenovateli představ obou autorů. Provedli v ní kromě jiného kritiku pozitivisticko-funkcionalisticky orientované objektivní vědy. Glaser odmítal ve svém dalším díle uplatňování apriorních teoretických představ a teoretickou přípravu pomocí studia literatury o předmětu. Strauss naopak vycházel z pragmatické pozice, v níž se vytváří vztah oboustranného konstituování poznávajícího subjektu a světa v pohybu. Výzkumník konstruuje zkoumané objekty a vztahy mezi nimi v procesu experimentování s možnými explanacemi.

Zakotvená teorie je návrhem hledání specifické „substantivní“ teorie, která se týká jistým způsobem vymezené populace, prostředí nebo doby. V sociologii

může jít např. o teorie zločinnosti mladistvých. V pedagogice se takové teorie týkají vybraných aspektů učení nebo vyučování ve školním prostředí. Někdy má teorie podobu typologie. Tu pak lze považovat za teorii pouze tehdy, pokud její komponenty a kategorie jsou přesvědčivě dokumentované, zdůvodněné a navzájem propojené.

PŘÍKLAD 8.7

Identita lidí s chronickým onemocněním

Výzkum provedený Charmazovou (1997) se týkal problému identity mužů, kteří mají chronické, život bezprostředně neohrožující onemocnění. Ve své práci popisuje hlavní kroky postupu, jenž se řídil principy zakotvené teorie.

- Provedení rozhovorů s vybranými muži a menším počtem žen.
- Zkoumání rozhovorů s cílem najít případné genderové diference.
- Hledání témat v prepisech rozhovorů s muži a publikovaných osobních svědectvích (v autobiografiích). Příkladem je „akomodace na nejistotu“, což je způsob, jak se vyrovnat s nejistým vývojem nemoci.
- Vytvoření analytických kategorií na základě definic účastníků.
- Další rozhovory s cílem zjemnit vytvořené kategorie.
- Opakované čtení osobních zpráv chronicky nemocných, opět s ohledem na genderové rozdíly.
- Čtení skupiny nových biografických zpráv.
- Provedení porovnání s ženami z hlediska vybraných klíčových momentů.

Charmazová postupně vytvořila teorii, která pomáhá vysvětlit význam mužství pro udržení identity u chronicky nemocného muže.

V následujícím textu podáme přehled vybraných pojmů, vysvětlíme hlavní myšlenku zakotvené teorie dále a pak se budeme zabývat nejdůležitějšími kroky tohoto postupu – kódováním a psaním poznámek.

Tři základní prvky zakotvené teorie jsou koncepty, kategorie a propozice neboli tvrzení. **Koncepty** (teoretické pojmy) jsou základní jednotky analýzy, protože teorie se navrhuje pomocí konceptualizace dat, ne přímo z dat. Corbinová a Strauss (1990) tvrdí:

„Teorie se nemohou vytvářet přímo z aktuálních událostí nebo aktivit, z nezpracovaných dat, získaných pozorováním. Události a jevy se považují za indikátory jevů, jimž se dává konceptuální označení. Jestliže informátor řekne výzkumníkovi: ‚Každé ráno si své aktivity organizuji, mezi holením a mytím si odpočívám,‘ pak výzkumník této činnosti může přiřadit označení *uspořádávání*. Když se výzkumník setká s dalšími událostmi, které se po srovnání ukazují být podobné té první, pak jí dá také označení *uspořádávání*. Pouze porovnáním událostí a pojmenováním podobných událostí stejným označením výzkumník může shromažďovat základní jednotky teorie.“ (s. 7)

Druhým prvkem teorie jsou **kategorie**, které jsou definovány takto:

„Kategorie jsou na vyšší a abstraktnější úrovni než koncepty. Jsou generovány stejným analytickým procesem porovnávání, aby se ukázaly podobnosti a rozdíly. Kategorie představují ‚základní kameny‘ vznikající teorie. Jsou prostředkem, pomocí něhož se může teorie integrovat. Můžeme ukázat, jak seskupování konceptů vytváří kategorie, tím, že budeme pokračovat v našem příkladě. Kromě konceptu *uspořádávání* může analytik generovat koncept *sebeošetřování, odpočinek a určování diety*. Při kódování analytik postřehne, že jsou tyto aktivity zaměřené k podobnému procesu: udržování nemoci pod kontrolou. Mohou se tedy seskupit pod abstraktnější název – kategorií *vlastní strategie pro zvládnutí nemoci*.“ (s. 7)

Třetím prvkem zakotvené teorie jsou **propozice**, které formulují zobecněné vztahy mezi kategorií a koncepty a mezi kategoriemi. Tento třetí prvek se původně nazýval „hypotéza“. Avšak postupně se došlo k tomu, že „propozice“ je vhodnější, protože propozice zahrnují konceptuální vztahy, zatímco hypotézy vyžadují měřené vztahy. Generování a vytváření konceptů, kategorií a propozic je iterativním procesem. Zakotvená teorie není generována apriori a následně testována. Spíše je:

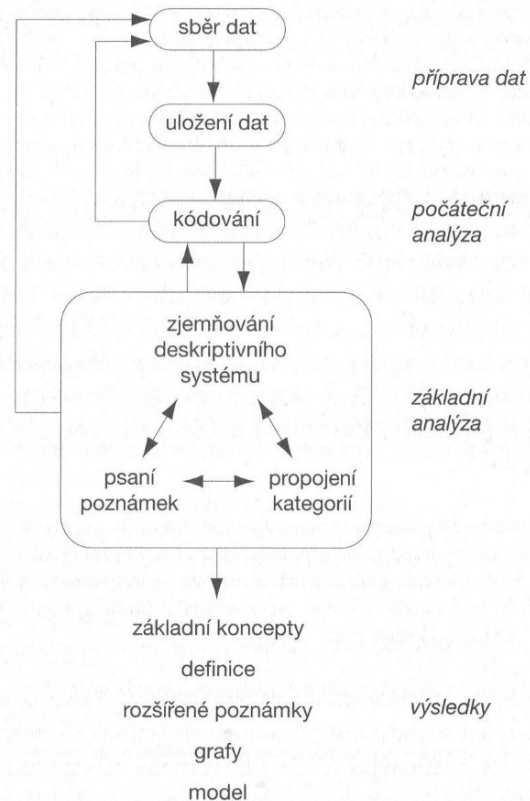
„... induktivně odvozována v procesu zkoumání jevu. To znamená, že je objevena, rozvíjena a provizorně verifikována prostřednictvím systematického sběru dat, která se týkají jevu, a jejich analýzou. Proto sběr dat, analýza a teorie mají stát ve vzájemném recipročním vztahu. Nezačíná se s teorií, jež se dokazuje. Spíše se začíná s oblastí studia a zkoumá se vše, co se v této oblasti vynořuje.“ (Strauss, Corbin 1990, s. 23)

Výběr datového materiálu se děje pomocí **teoretického vzorkování**. Použité metody ke sběru dat se tedy řídí požadavky výzkumu a stavem vývoje nové teorie. Má se dospět k zobecnění, jež je zdůvodněné získaným datovým materiálem. V dalším kroku lze dospět k abstraktnější teorii, která zahrne více oblastí sociálního chování.

Celá analytická práce směřuje k identifikaci ústřední kategorie zkoumaného materiálu, jež je centrem hierarchické sítě kategorií. Identifikace a propracování kategorií se děje v několika vzájemně se prolínajících fázích, kdy se celý analyzovaný materiál opakovaně zpracovává. Tento proces se nazývá souhrnně **teoretické kódování**. Přístup vychází z toho, že za **empirickými indikátory** (způsoby chování, události) stojí **latentní kategorie** (konceptuální kódy, konstrukty). Několik tematicky podobných kategorií pak ukazuje na jednu ústřední kategorii, která představuje hlavní téma datového materiálu.

Během celé práce s empirickým materiálem se porovnávají vzniklé koncepty a kategorie, získané v různých fázích analytické činnosti, mezi sebou nebo s určenými místy datového materiálu. Proto se někdy postup Glasera a Strausse označuje jako **metoda nepřetržitého porovnávání** (constant comparative method). V podstatě jde o použití Millovy metody společné shody a rozdílu (srov.

Obr. 8.4 Blokové schéma zakotvené teorie podle Glasera a Strausse

s. 33) zjišťování příčinných vazeb. Případy vzájemně podobné, ale s různými hodnotami výstupů se porovnávají s cílem nalézt původ rozdílnosti. U podobných případů, jež mají stejné hodnoty výstupů, se zkoumá, za jakých podmínek jsou si všechny podobné, aby se zjistila jejich možná společná příčina.

Návrh teorie zahrnuje formulaci kategorií a vztahů mezi nimi (propozic). Během tohoto procesu se zaznamenávají pomocí **poznámek** (memos) dojmy, asociace, otázky, nápady a tím se doplňují a vysvětlují nalezené kódy. Z poznámek vzniká vlastní popis teorie, který se doplňuje grafickými schémata vzájemných vazeb kategorií mezi sebou.

Obr. 8.4 obsahuje schéma jednotlivých etap a výsledků zakotvené teorie. Procesem kódování se budeme zabývat v další podkapitole. Ze schématu je zřejmá časová návaznost jednotlivých kroků. Zpětné smyčky však ukazují, že např. kódování i sběr dat lze provést opakovaně v kterémkoli časovém bodě výzkumného

procesu. Větší oválný obdélník označuje procesy spojené s axiálním a selektivním kódováním. Oba tyto pojmy, které se vážou na proces hledání konceptů, kategorií a propozic, podrobněji vysvětlíme v další kapitole.

8.3.1 Tři druhy kódování

Kódováním se rozumí rozkrytí dat směrem k jejich interpretaci, konceptualizaci a nové integraci. Postup také vede k doporučení, která data nebo případy je nutné ještě zahrnout do analýzy a jakými metodami je nutné provést sběr dat. Strauss a Corbinová rozlišují tři procedury, jak zacházet s analyzovaným textem – otevřené kódování, axiální kódování a selektivní kódování. Tyto procedury se nemusí používat zcela odděleně. Představují spíše různé způsoby, jak zacházet s textovým materiálem, a výzkumník může mezi nimi podle potřeby přecházet. V každém případě začíná analýza dat otevřeným kódováním a ke konci analýzy se provádí spíše selektivní kódování. Celý proces doprovází tvorba poznámek jako podkladů pro zdůvodnění vznikající teorie.

Otevřené kódování

Výzkumník provádí otevřené kódování prvním průchodem daty. Přitom lokalizuje témata v textu a přiřazuje jim označení. Pomalu čte terénní poznámky a přepisy rozhovorů a všímá si kritických míst. Otevřené kódování odhaluje v datech určitá témata. Tato témata jsou nejdříve na nízké úrovni abstrakce. Mají vztah k položeným výzkumným otázkám, k přečtené literatuře, k pojmům používaným účastníky nebo jde o nové myšlenky vznikající, jak výzkumník proniká k textu. Někteří výzkumníci přistupují k textu se seznamem předběžných kódů a jejich definic, který postupně doplňují o nové části. V každém případě tato fáze vede k seznamu témat, jež pomáhá výzkumníkovi vidět témata v celku a stimuluje ho při hledání dalších témat. Výzkumník tento seznam postupně třídí a organizuje, kombinuje a doplňuje v další analýze.

Otevřené kódování lze aplikovat různým způsobem. Lze kódovat slovo po slovu, podle odstavců, anebo podle celých textů a případů. Problém, položená otázka nebo osobní styl práce určují, která z těchto alternativ se zvolí. Důležité přitom je, že se neztrácí ze zřetele cíl kódování – tematické rozkrytí textu.

Kódy označují věci jako nemocnice, sběr informací, přátelství, sociální ztráta atd. Může se jednat o podstatná jména nebo slovesa. Částí analytického procesu je identifikace obecnějších kategorií, jejichž jsou tyto věci instance: např. instituce, pracovní aktivity, sociální vztahy.

Také hledáme přídavná jména jako vlastnosti těchto kategorií. Například přátelství můžeme charakterizovat jeho délkou, vřelostí, důležitostí pro obě strany

atd. Přitom je jedno, zda vlastnosti odvozujeme ze samotných dat, či zda pocházejí od respondentů nebo od výzkumníka. Záleží to značně na cílech výzkumu. Tomuto procesu charakterizace kategorií říkáme dimenzionalizace.

Dimenzionalizací se upřesňují vlastnosti, pomocí nichž je možné rozlišit události spadající do jedné kategorie. Tento postup tvoří předpoklady pro **teoretické vzorkování**: poté, co byly určeny všechny logicky a empiricky možné hodnoty v kombinaci znaků, mohou se vyhledávat fenomény (instance) a případy, které je představují. Výběr případů se děje podle potřeb vznikající teorie.

Důležité je postupně navrhnout stále abstraktnější kategorie, protože abstraktní kategorie pomáhají při návrhu teorie.

Uvažujme následující textovou pasáž (Strauss, Corbinová 1999, s. 55):

Snížení bolesti je při artritidě velkým problémem. Někdy je bolest větší než jindy, ale když jde opravdu do tuhého, uuu! Bolí to tak, že se vám nechce vylézt z postele. Nemáte chuť vůbec nic dělat. Úleva, kterou způsobují léky, je pouze dočasná a částečná.

Je řeč o „bolesti“. Z textu je patrné, že bolest má vlastnosti jako *intenzita*: mění se od malé až po značnou. Jestliže je značná, pak následuje *důsledek*: nechce se z postele, nechce se nic dělat. Co je možné udělat, pokud se bolest nesnižuje?

Abychom vyřešili tento problém, potřebujeme *zmenšení bolesti*. Příčinou *zmenšení bolesti* může být lék (jací jsou další představitelé, instance, této kategorie?). Zmenšení bolesti má určité trvání a efektivitu (silnou, slabou).

Je patrné, že tato analýza zohledňuje emic perspektivu. Kódování může být velmi formální a systematické nebo zcela neformální. Jestliže např. po určité době navrhne novou kategorii, nemusíme hledat zpět v textu a identifikovat její výskyty. Je však užitečné založit si (v počítači) seznam kategorií a jejich definic spolu s odkazy, kde se příslušná instance nacházela. Také diskutujeme význam kódů pomocí poznámek. Poznámky jsou základem pro zpracování výsledné zprávy. Obrázek 8.5 znázorňuje příklad volného kódování provedeného K. Šedovou (2005) pro příklad 8.8 na s. 257. Ve své práci se zabývala tím, jak rodiče ovlivňují chování svých dětí ve vztahu k televizním pořadům.

Axiální kódování

Pojmová analýza možných hodnot znaků fenoménů a případů v dané kategorii tvoří výchozí bod pro další krok. V průběhu axiálního kódování výzkumník uvažuje příčiny a důsledky, podmínky a interakce, strategie a procesy a tvoří tak „osy“ propojující jednotlivé kategorie. Hledá další kategorie a koncepty, které spolu souvisejí, a klade si otázky typu: *Mohu rozdělit koncept na subdimenze nebo podkoncepty? Mohu sloučit určité kategorie do jedné obecnější? Je možné organizovat koncepty do časové posloupnosti nebo podle jejich fyzického*

Obr. 8.5 Příklad volného kódování

Má teda v souvislosti s tou televzí nějaká pravidla, může si ju sama zapnout?
pravidla
 Jako že bych ju hlídala a nešla si ju zapnout ... no ale nejde si ju zapnout sama. Vždycky jde a
vyjednávat o TV *vlastnosti dítěte*
 „Mami, já si jdu zapnout televzí,“ řekne. Ona hlásí většinou tak všechno, hlásí aji, že jde
přehled matky *prostor*
 kakat. Takže ona to říká. A ten byt není velikej, že byste nevěděla, co se děje.

A když si ju náhodou zapne a sedne si tam, tak vy se jdete podívat, co tam je v té

televzí?

monitoring *úroveň matky*
 No, to se jdu podívat, co tam pouští, a když třeba ju mám doma já vařím v kuchyni ... a teďka
intervenu matky *použití videa*
 minule třeba jsem jí pustila kazetu a tak se dívala na kazetu na pohádku, že tam v televzí
volba programu *přání dítěte* (*)
 zrovna nebylo nic pro ňu, co by ju zajímalo, tak automaticky řekla: „Mami, dej mně tam
sledovat pořady
 pohádku.“ My máme nahranýho krtka a takový ty dětský pohádky anebo tu hranou pohádku a
izolace dítěte v TV *TV konceptu matky*
 říká mně: „Mamko, zavři si dveře,“ protože ona neslyší, já mám puštěnou v kuchyni televzí,
prostor - prostor dítěte *přání dítěte* *dítě vyhledá ke spoludívání*
 tak to musím přivít, aby měla klid na to. Ona samozřejmě by nejradši chtěla, abych si šla za
čas; (úroveň matky)
 ní sednout. Ale já nemám čas si za ní sednout, kdybych měla čas, tak to jdu radši s ňou ven,
TV jako méně uvnitř aktivita
 než abych si sedla k té televzí a čučela tam na pohádku.

(*) *primární je přání dítěte, se sekundárně se hledá na co*

uspořádání? Aby výzkumník odhalil vztahy mezi různými kategoriemi, musí zkoumat, které kombinace znaků v kategorii jsou propojené s jinou kombinací znaků v jiné kategorii. To není možné udělat pouze na základě dat. Potřebujeme teoretický rámec, jenž doporučí, které druhy fenoménů lze mezi sebou smyslně propojit.

Pro formulování vztahů navrhuji Strauss a Corbinová použít obecné kódovací paradigma, jež lze symbolizovat obrázkem 8.6. Použité pojmy jsou vymezeny v následující tabulce 8.6.

V uvedeném textovém segmentu v předchozím odstavci je fenoménem bolest, příčinnou podmínkou je artritida, strategií je použití léku a následkem je zmírnění bolesti.

Glaser odmítá omezení pouze na jedno kódovací paradigma, jak ho formulovali Strauss a Corbinová, a požaduje pro výzkumníka co největší volnost. Rozlišuje tzv. kódovací třídy, jež představují možnosti, jak propojovat kategorie. Jeho návrh obsahuje tab. 8.7. Popsané kódovací paradigma se nalézá na prvním místě.

Axiální kódování má stimulovat uvažování o propojení mezi koncepty a tématy. Vznikají však při něm i nové otázky. Může navrhnout opuštění některých témat nebo zkoumání jiných do větší hloubky.

Selektivní kódování

V určitém momentu výzkumník začíná s integrací výsledků. Identifikuje hlavní témata projektu. Základem pro selektivní kódování je axiální kódování, kterým jsme získali obraz o vztazích mezi různými kategoriemi. Při axiálním kódování postupně získáváme cit pro materiál a schopnost provázat jednotlivé části teorie.

Selektivní kódování představuje další fázi přezkoumávání dat a kódů a jejich selektivní zpracování. Výzkumník hledá případy, jež ilustrují témata, provádí porovnání a kontrasty. Začíná s tím tehdy, když má dobře vyvinuté koncepty a kategorie.

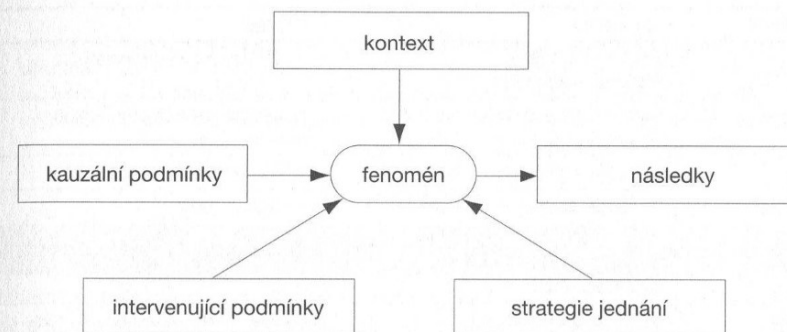
V průběhu selektivního kódování je výzkumník veden snahou vyhledat hlavní témata a kategorie, které budou ústředním bodem vznikající teorie. To znamená, že budou integrovat ostatní témata a kategorie. Vytvořená síť konceptů a propojení mezi nimi má své těžiště v těchto hlavních kategoriích.

Poté, co se dokončila formulace vztahů k ústřední kategorii, se všechny její vlastnosti a dimenze znovu přezkoušují pomocí dat. To platí i pro celou navrženou teorii.

Postup interpretace dat a sběr dalšího datového materiálu se přeruší v okamžiku **teoretické saturace** – když žádné další kódování nepřináší nové poznatky. Celý postup má být tak pružný, aby výzkumník mohl v kterémkoli okamžiku klást na materiál nové otázky a přecházet k jiným tématům.

Ústřední kategorie je cílem analýzy. Jedná se o centrální fenomén, kolem něhož jsou ostatní kategorie vzniklé v procesu axiálního kódování integrovány. Rady týkající se toho, jak napsat povídku, jsou vhodné i pro to, jak vytvořit teorii. Selektivní kódování znamená hledání hlavní postavy nebo motivu pohánějícího celý děj dopředu. Poznamenejme, že Strauss a Corbinová považují za důležité

Obr. 8.6 Základ axiálního kódování

Tab. 8.6 Definice pojmů použitých v axiálním kódovacím paradigmatu

Prvek	Popis
Fenomén	Název celého vztahu nebo schématu. Jedná se o koncept, který drží části při sobě. Někdy je to sledovaný výsledek nebo jedinec.
Kauzální podmínky	Události nebo proměnné, které vedou k fenoménu nebo k jeho vývoji. Jedná se o podmnožinu příčin a jejich vlastností.
Kontext	Těžké odlišit od příčinné podmínky. Záleží na volbě výzkumníka. Jedná se o specifické hodnoty parametrů prostředí. Množina podmínek, která ovlivňuje akce a strategie.
Intervenující podmínky	Podobné jako kontext. Pokud chceme, můžeme identifikovat kontext jako moderující proměnné a intervenující podmínky jako mediátorové proměnné. Není však zcela jasné, jak je odlišit.
Akce, strategie jednání	Cílené a záměrné aktivity, které jsou odpovědí na fenomén a intervenující podmínky.
Následky	Jedná se o důsledky akcí a strategií, úmyslných i neúmyslných.

věnovat pozornost procesům, snaží se popsat a kódovat vše, co má nějakou dynamiku ve zkoumaném prostředí: změnu, pohyb nebo vznikání v čase.

V závěrečné fázi analýzy jde především o **integraci**, označující proces vedoucí ke stále komplexnější organizaci jednotlivých částí teorie. Které dimenze, rozlišení, kategorie, vztahy jsou nejdůležitější – kde je těžiště teorie? Integrace na primitivní a předběžné úrovni začíná v první fázi analýzy, kdy uvádíme do vztahu dimenze a kategorie. Integrace se postupně stává stále kompaktnější a stabilnější. Nejtěžší je vytvoření ústřední kategorie nebo kategorií. Ty musí vše spojit a držet pohromadě.

K znázornění teorie a vztahů používáme **integrativní diagramy**.

Tab. 8.7 Kódovací třídy podle Glasera

Třída kódů	Koncepty	Příklad
C	příčiny, následky; kontext, podmínky	podmínky prožitku bolesti
procesy	stadium, fáze, průběh, pasáž, posloupnost, kariéra	kariéra pacienta s chronickou nemocí
stupeň	typy, třídy, prototypy, klasifikace	intenzita bolesti, typy bolesti
strategie	strategie, taktika, technika, mechanismus, management	zvládání bolesti
interakce	interakce, vzájemné působení; symetrie, rituál	vzájemné ovlivňování bolesti
identita	identita, změna identity, obraz cizince, sebepojetí	koncepty sebe samého, identita pacienta
kvalitativní skok	hranice, kritický bod, kvalitativní skok	
kultura	norma, hodnota, postoj	
dohoda	kontrakt, souhlas, definice situace; uniformita, konformita, homogenita	

Teoretické myšlenky se sledují pomocí teoretických poznámek, jež pomáhají vytvářet mezi ním vztahy. Čas od času všechny **poznámky třídíme**, z čehož vzniknou opět nové myšlenky a tvrzení. Jak výzkum pokračuje, poznámky se stávají cílenější a intenzivnější, shrnují dřívější poznámky nebo je doplňují, jsou jimi také obohacovány. Třídění poznámek (a kódů) se může provést v každé fázi projektu. V pozdější fázi nabývá systematické třídění stále více na významu, protože výzkumník poznenáhlu začíná připravovat materiál k uveřejnění.

Podle Strausse se při psaní zprávy často stane, že dosavadní integrace nestačí. Pak se vrací výzkumník k původním datům a sbírá nová data, promýšlí poznámky, aby „vyplnil mezery“ a dospěl k lepší integraci. Do jaké míry se může výzkumník na tuto proceduru spolehnout, záleží na pečlivosti provedení dosavadních kroků. Také to záleží na tom, které aspekty dat chce výzkumník čtenáři nejvíce přiblížit a jaké má zkušenosti s vědeckou prací a s psaním zpráv. V průběhu výzkumu se může nashromáždit velké množství dat, kódů a poznámek, přesto pak při sestavování zprávy odhalí výzkumník další podstatné mezery. To se stane především tehdy, když příliš pozdě myslíme na cílovou skupinu čtenářů. Zpráva tak nepodává adekvátně obsah poznámek. Úryvky z nich se do zprávy dostávají, ale sestavování představuje kreativní činnost. Přitom je důležité, aby se všechny dosud zmíněné kroky prováděly po celou dobu výzkumné práce.

Popis výsledků začíná rozbohem produktu axiálního kódování. Od tohoto popisu se přechází k zdůvodnění ústřední kategorie, která usnadňuje porozumění celému datovému materiálu.

Podle Strausse (1994, s. 48) probíhá recepce takto vytvořené teorie dvojným způsobem, což lze vysvětlit existencí dvou skupin čtenářů.

„Jestliže zprávu čtou lidé patřící do zkoumané skupiny (např. zdravotní personál), pak ji nechtou jako teorii, nýbrž jako více nebo méně přesný popis toho, co sami prožívají nebo jako pohled na jejich práci z poněkud jiného úhlu. Teoretici naopak považují zprávu za plnou brilantních myšlenek a neuvědomují si, že jde o výsledek tvrdé práce, a ne o „geniální“ nápady výzkumníka.“

PŘÍKLAD 8.8

Jak rodiče předškoláků regulují socializační vliv televize?

Výzkum provedený pomocí zakotvené teorie K. Šedovou (2005) v rámci jejího doktorandského studia se zaměřil na způsoby, jak rodiče ovlivňují u svých předškolních dětí jejich vztah k televizi a divácké chování. Na začátku výzkumu měla autorka v úmyslu zabývat se pouze záměrným pedagogickým působením, v jeho průběhu rozšířila svůj zájem i o nezáměrné rodičovské působení.

Vzorek byl sestavován postupně, ve dvou fázích. Nejdříve výzkumnice oslovila 12 respondentek, přičemž se snažila získat co nejširší variabilitu ve vztahu ke vzdělání matek a věku dítěte. Ve druhé fázi (6 respondentek) vyhledávala matky dětí, o nichž předpokládala, že se dívají na televizi více, anebo naopak méně, než je běžná norma. V této fázi jí šlo o získání specifických skupin, jež by mohly přinést nové informace a saturovat tak vznikající teorii. Již před dosažením počtu 18 respondentek bylo patrné, že nepřicházejí s novými údaji, které by zvláště obohatily to, o čem se již hovořilo s jinými respondentkami.

S matkami provedla výzkumnice semistrukturované rozhovory, které se ve většině případů uskutečnily v domácnosti, obvykle za přítomnosti dětí. V těchto případech doplnila výzkumnice rozhovor o pozorování dítěte a jeho matky v jejich domácím prostředí. Od respondentek získala výzkumnice trojí typ výpovědí: o nich samých jako o primárních vychovatelkách, o dítěti jako objektu socializačního působení (předpokládáme přitom, že matka zná dítě nejlépe a je s to podat o něm informačně bohatou zprávu) a o ostatních členech rodiny, především o otci coby spoluvychovatelci.

Při otevřeném kódování zvolila jako jednotku kódování významový celek a řádek za řádkem kódovala přepisy rozhovorů. Kódy následně kategorizovala. Na této úrovni vzniklo tolik nových pojmů a kategorií, že bylo nutné vytvořit slovníček používaných termínů. Po ukončení otevřeného kódování přešla přímo k selektivnímu kódování. Rozhodla se k tomu na základě úvahy, že se jí podaří nalézt integrující téma bez nutnosti provést axiální kódování. To se však nestalo. V této fázi analýzy získala pouze popisný text organizovaný podle vybraných základních kategorií.

Struktura textu byla následující:

1. organizace času a televizní konzumace v rodině;
2. sledované pořady;
3. rodičovský diskurz o televizi;
4. dítě jako televizní divák;
5. výchovná práce rodičů.

Po diskusích s kolegy se rozhodla dodržet analytické schéma zakotvené teorie a provést axiální kódování. Začala pracovat s kategoriemi vzešlými z otevřeného kódování,

seskupila je novým způsobem tak, aby bylo možné použít paradigmatický model. Ten popsala tabulkou 8.8. Tento model byl poté použit jako rámec pro organizaci celého textu. Pomocí něj se podařilo propojit jednotlivé kategorie a subkategorie a jejich dimenze mezi sebou navzájem uvnitř kapitol i napříč mezi nimi.

Tak vznikla např. nová kategorie „dětské sledování televize“ (viz tab. 8.9), která v sobě zahrnuje tři prvky – čas, po který se dítě na televizi dívá (původně v kapitole 1); pořady, jež sleduje (původně v kapitole 2); a způsob, jakým se dívá (původně v kapitole 4).

Různé typy dětského televizního režimu jako ukazatele dětské televizní konzumace byly v rámci axiálního kódování vztaženy k různým typům příčinných podmínek (především rodičovských potřeb), k různému kontextu domácích rutin a k různým rodičovským výchovným strategiím.

Fáze selektivního kódování byla axiálním kódováním usnadněna tím, že kategorie byly nově přeskupeny a provázány. Základní analytický příběh nyní formulovala autorka takto: „Dětské sledování televize je jev, který je socializován v rodině. Rodinná socializace dětského diváctví zahrnuje vlivy funkcionální (kontext domácích rutin) i intencionální (rodinná mediální výchova), přičemž v pozadí stojí vždy rodičovské potřeby jako zdroj, z něhož je dětské sledování televize syceno, a rodičovské postoje k televizi jako limit, který dětské sledování televize omezuje.“

Vzniklý kauzální model zobrazuje obrázek 8.7. Ústřední kategorií modelu je střet rodičovských potřeb, které dětskou televizní konzumaci navyšují, a rodičovských postojů k televizi, jež ji naopak snižují. Součástí selektivního kódování bylo také začlenění „procesu“ do celého modelu. To výzkumnice provedla pomocí výsledků axiálního kódování. Soubor podmínek vztahujících se k jednotlivým dětským televizním režimům není podle autorky možné vnímat jako nehybnou a jednou provždy danou záležitost. Kategorie dětského televizního režimu na jedné straně slouží jako dlouhodobější (statická) charakteristika způsobu, jakým se dítě obvykle dívá na televizi, na druhé straně odkazuje ke krátkodobému aktuálnímu (dynamickému) dění.

Každá změna začíná na úrovni příčinných podmínek (potřeby rodičů, přání dítěte), pokračuje přes zprostředkující funkcionální či intencionální vlivy (domácí rutiny, rodinná mediální výchova) až k samotnému jevu – dětskému televiznímu režimu.

Autorka dokumentuje proces na příkladu: „Dítě, které se dívá na televizi v *dětském režimu*, je nemocné. Nemoc způsobí změnu v příčinných a intervenujících podmínkách. Matka potřebuje uvolnit více času pro sebe a samo dítě se chce více dívat. Proto se po dobu nemoci přesouvá do režimu *televize jako hobby*.“

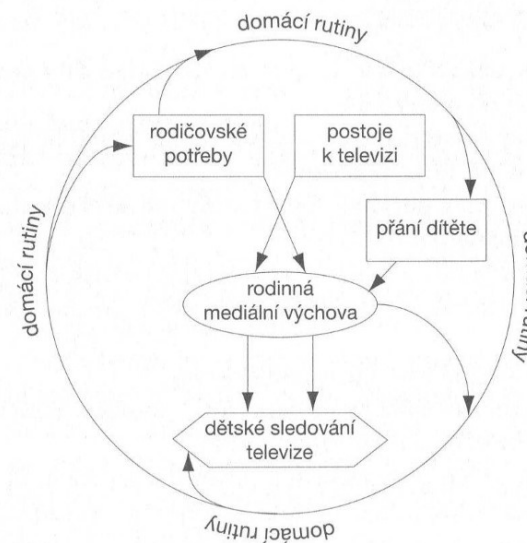
Tab. 8.8 Použití paradigmatického modelu

Příčinné podmínky	Fenomén	Kontext	Intervenující podmínky	Strategie jednání a interakce	Následky
rodičovské potřeby; rodičovské postoje k televizi	dětské sledování televize	domácí rutiny	přání dítěte	výchovná práce rodičů	následky dětského sledování televize

Tab. 8.9 Dětský televizní režim a jeho složky

Dětský televizní režim	Minimální konzumace	Dětský režim	Televize jako hobby	Režim XXL
Množství času	0–10 minut	30–90 minut	90–180 minut	bez limitu
Sledované pořady	pořady základní skupiny	pořady základní skupiny; rozšiřující pořady	pořady základní skupiny; rozšiřující pořady; pořady přechodného typu	všechny typy pořadů
Modus sledování	zadáno pro děti	zadáno pro děti	zadáno pro děti; soustředěné přihlížení	všechny módy

Obr. 8.7 Rodinná socializace dětského diváctví – kauzální model

8.3.2 Poznámkování

Integrovaní výsledků celé práce představuje snad nejtěžší úkol v průběhu každého výzkumného projektu. V určité fázi práce pomáhá k integraci získaných poznatků do teorie správný systém vytváření poznámek. Umění psaní poznámek je nedílnou částí zakotvené teorie.

Během celé práce se zpracovávají poznámky, jež obsahují průběžně vznikající úvahy o datovém materiálu. Poznámky tvoří fragmenty teorie a často komentují získané kódy. Mohou být produktem skupinových diskusí ve výzkumném kolektivu. Poznámky se dále zpracovávají. Z řetězců poznámek vzniká teorie. Rozlišujeme: přípravné poznámky; poznámky o počáteční orientaci v situaci; poznámky zachycující inspiraci; poznámky na začátku setkání s novým jevem; poznámky o nových kategoriích; poznámky o „objevech“; poznámky, které od sebe odlišují dvě nebo více kategorií; poznámky, které rozšiřují implikace užitého konceptu; shrnující poznámky, které uvádějí témata a kategorie do diskuse; integrativní poznámky pro propojování jednotlivých myšlenek a nápadů z poznámek; metodické poznámky; poznámky o poznámkách. Poznámky mohou mít také formu diagramů, tabulek nebo grafů. Použití speciálních programů radikálně mění způsob vytváření a udržování výzkumných poznámek (viz kapitola o programových systémech).

Uvedeme několik doporučení pro psaní poznámek (podle Strauss 1994, Miles a Huberman 1994):

1. S psaním poznámek začínáme hned od začátku sběru dat a končíme s ním až po dokončení výzkumné zprávy.
2. Poznámky opatřujeme datem, abychom mohli posoudit progresi a vývoj úvah. Pomůže to při revizi poznámek.
3. Přerušíme kódování a uděláme si poznámku, kdykoli pocítíme nutnost zachovat určitou myšlenku.
4. Pravidelně si poznámky pročítáme, srovnáváme poznámky k podobným kódům a posuzujeme, zda je nelze spojit nebo zda by rozdíl mezi kódy nemohl být jasnější.
5. Udržíme poznámky roztríděné podle témat.
6. Uchováme data a poznámky na oddělených místech. Data znamenají evidenci. Poznámky mají konceptuální povahu.
7. Odkazujeme ve svých poznámkách k jiným poznámkám. Při psaní poznámek myslíme na rozdílnosti a podobnosti konceptů, na kauzální vztahy mezi nimi. Zaznamenáváme si vzniklé postřehy do dalších poznámek.
8. Pokud nás napadnou dvě myšlenky najednou, každou umístíme do jiné poznámky.
9. Pokud jsme dosáhli saturace a nic dalšího nás nenapadá, indikujeme tento stav poznámkou.
10. Udržíme si seznam kódů a označení pro své poznámky. Pravidelně své poznámky reorganizujeme.

V průběhu výzkumu se poznámky stále vyvíjejí. Má docházet k jejich integraci v rámci určitých okruhů. Podle toho, jak výzkumník soustřeďuje svůj pohled na

různá témata, se poznámky rozčleňují do poznámkových řad. Výzkumník se často věnuje jednomu tématu delší dobu, než přejde k jinému, a tak vzniká sekvence poznámek. Sekvence poznámek zahrnuje několik poznámek, které se vyznačují intenzitou a kumulativním příspěvkem ke znalosti ohraničeného tématu.

8.3.3 Metodologické problémy při aplikaci

Mnoho výzkumných zpráv obsahuje v odstavci o použitých metodách tvrzení, že se postupovalo podle zakotvené teorie. Při podrobnějším posouzení se ukáže, že autoři metodu nějakým způsobem modifikovali nebo se drželi pouze některých zásad metody. V této souvislosti se mluví o „erozi“ zakotvené teorie. Tento proces podpořily také vzájemné spory Gläsera a Strausse o „čistotě“ dalšího vývoje metody, protože po skončení jejich spolupráce ji oba rozvíjeli a interpretovali odlišným způsobem. Dnes by měl výzkumník specifikovat, zda pracuje podle originálního přístupu Gläsera a Strausse (1967), nebo podle Straussova novějšího přístupu (Corbin, Strauss 1990, 1999), nebo podle Gläserovy interpretace zakotvené teorie (Gläser 1992). Náš výklad se opíral o přístup Strausse a Corbinové.

Zmíníme některé situace, jak k „erozi“ dochází, což může přispět k tomu, že se jim výzkumník bude snažit vyhnout.

Metoda zakotvené teorie má své kořeny v symbolickém interakcionismu, kde jde o určení symbolických významů gest, artefaktů a slov pro účastníky interakce. Na tomto základě výzkumníci konstruují model, jak účastníci vidí svoji společenskou realitu. Jestliže výzkumníci zastávají jiný základní teoretický pohled, pak lze pochybovat, zda se stále drží metody zakotvené teorie. Spíše metodu modifikují pro své potřeby. Pak je však nutné, aby tuto skutečnost vysvětlili čtenáři.

Poukazuje se na to, že mnoho studií prezentujících výsledky jako zakotvenou teorii ve skutečnosti byly deskriptivní studie: nepoužívaly teoretický výběr ani současný sběr dat a jejich analýzu, jejich autoři spoléhali na počítačový program v hledání ústřední kategorie, které vycházelo z frekvenčního rozložení.

Wilson a Hutchinson (1996) podávají přehled variací způsobů odklonu od metody zakotvené teorie. Stručně je popíšeme.

- a) *Zmátení metody*. Tato situace nastává, když autoři generují pouze nějakou typologii nebo dlouhé biografické vyprávění nebo směšují několik metod analýzy a výsledek nazývají zakotvená teorie.
- b) *Generační eroze*. Znamená zpochybnění základů metody. Především jde o to, že zastánci metody, kteří již neměli bezprostřední zkušenost se spoluprací s oběma autory metody, v úmyslu zavést určité standardy nevědomky změnili metodu coby kreativní a imaginativní postup na pouhé dodržování specifických pravidel. Tím narušili spojení metody s jejím filozofickým východiskem: pragmatismem.

- c) *Předčasné zakončení.* To označuje povrchní analýzu. Podle definice zakotvená teorie vyžaduje od výzkumníka, aby od kódování in vivo na první úrovni (vlastní označení účastníků) přešel přes abstraktnější druhou úroveň kódování ke kódování na třetí úrovni pomocí konceptuálních a teoretických kódů (při vytváření bloků teorie). Na každé úrovni se teorie stává rafinovanější, úspornější a abstraktnější. Při „předčasném zakončení“ se výzkumník obvykle nedostane přes první úroveň kódování. Výsledky studie neobsahují transcendentní úroveň kategorií in vivo na vyšší úrovni.
4. *Přehnaná obecnost.* Tento název označuje výsledky, které nejsou situačně specifické a jsou tak obecné, že mohou být použity v jakémkoli kontextu, při interpretaci jakéhokoli fenoménu nebo zkušenosti. Proto je také nelze falzifikovat. O těchto výsledcích nebo příslušných teoriích říkáme, že jsou empiricky bezobsažné. Tento jev je nutné odlišit od vytvoření formální teorie ve smyslu zakotvené teorie. Formální teorie se liší od substantivní teorie, která byla vyvinuta pomocí metody v předmětné oblasti výzkumu, tím, že vznikla zobecněním několika takových substantivních teorií. Její koncepty jsou obecné, avšak teorie je komplexní, falzifikovatelná a bohatě používá příklady z předmětných oblastí.
- e) *Importování konceptů.* To se stane, když výzkumník nedodržel při zkoumání dat požadavek uzávorkování teoretické předsudečnosti, perspektiv a poznatků z odborné literatury. To mu zabrání vyvinout originální zakotvenou teorii. Výzkumník však má mít vyvinutou tzv. teoretickou senzitivitu, což je kvalita, která kombinuje interpersonální vnímavost a konceptuální myšlení.
- f) *Metodologická transgrese.* To znamená otevřené porušení filozofie a metodologie zakotvené teorie. Místo, aby se pracovalo podle ní, modifikují se zásady kvantitativní, pozitivistické filozofie a ty se aplikují na data. To se stane například tehdy, když výzkumník zpracovává dotazníky, které obsahují také otevřené otázky, a zjistí, že je nějakým způsobem potřebuje analyzovat. Výsledkem je zpráva, která je směsí kvantitativní a kvalitativní terminologie (náhodný výběr, závisle a nezávisle proměnná atd.). Taková studie začíná s nějakým konceptuálním rámcem a pak se snaží data přizpůsobit tomuto rámci.

Tuto chybu je nutné odlišovat od triangulace nebo kombinování kvantitativních a kvalitativních metod. V takové situaci se doporučuje dodržet zásadu, že každý přístup se musí použít v rámci jeho filozofie. Jednotlivé výsledky se mají prezentovat způsobem, který je adekvátní použité metodě.

PŘÍKLAD 8.9

Emoce hokejistů

Vracíme se k studii Gallmeiera (1987), jejíž průběh jsme popsali dříve jako příklad kvalitativního pozorování 6.7 (s. 202). Uvedeme stručně vlastní výzkumný úkol, použitý způsob analýzy dat a výsledky dosažené výzkumem. Autorovi šlo o dramaturgickou analýzu v Goffmanově smyslu. Analyzována byla prezentace emocí sportovců před, v průběhu a po zápasu. Výzkumník si zadal tři cíle:

1. rozšířit sociologické a sociálně psychologické znalosti o emocích;
2. rozšířit znalosti o emocích v oblasti sociologie sportu;
3. rozšířit znalosti o sociálních procesech spojených s emocemi v sociologii sportu.

Jeho přístup k problému vycházel z perspektivy symbolického interakcionismu. Projevování emocí v tomto kontextu závisí na osobním chápání vhodného emočního chování v dané situaci. Metodologicky se při analýze výzkumník držel principů zakotvené teorie, pomocí níž systematicky identifikoval v datech určité vzorce chování.

Proces generování kategorií se soustředil na klasifikaci mentální nebo emoční přípravy, kterou hráči potřebovali, aby mohli správně obstát ve svých rolích. Uvnitř této hlavní kategorie autor postupně odhalil podskupiny pozorování indikující různé významy, jež hráči připisovali centrálnímu tématu mentální přípravy. Tyto podskupiny tvořily vlastnosti kategorie (dimenze). Například v mnoha pozorováních bylo patrné, že hráči usilovali o správné emoční vyjádření (vážnost, serióznost, zlost, hněv, štěstí). Tato pozorování vedla k vytvoření kategorie mentální přípravy. Hráči v pozorováních vyjadřovali různé významy, které pro ně znamená koncept mentální přípravy. Proces generování kategorií pak spočíval v rozřídění terénních poznámek a transkripcí rozhovorů do individuálních pozorování, která vyjadřovala významy nebo názory o procesu mentální přípravy (prostřednictvím jednání, aktivit nebo verbální formou).

Na začátku sběru dat výzkumník usiloval o zaznamenání všeho, co viděl. Pak vytvářel základní kategorie. Po této fázi se proces sběru dat stal více zaměřenější. Výzkumník si více vybíral, s kým bude hovořit a co bude sledovat. Šlo mu o to, saturovat různé kategorie a vlastnosti, jež mu připadaly nejdůležitější ve spojitosti s vysvětlováním chování hráčů. V této fázi se výzkumník začal také více zajímat o vazby mezi jednotlivými kategoriemi a vlastnostmi. Analyzoval četnosti jednotlivých vzorců chování a jejich shluky, které by byly typické pro sledovanou skupinu. Vzorce chování u něho označují vyjádření skupinového systému přesvědčení nebo skupinového názoru. Shluky znamenají množinu událostí nebo aktivit, které se objevovaly uvnitř skupiny.

Data poukazovala na to, že hráči považují mentální projevy a přípravu za velmi důležité faktory. Například hráč Bronco zdůraznil:

„Deset procent hry má fyzickou podstatu, devadesát procent závisí na psychice. Dříve než vyjedeš na led, musíš na tom být dobře mentálně a emočně. Jestli nejsi, pak se to dříve či později ukáže.“

Gallmeier popisuje ve své práci podrobně jednotlivé variace emočních projevů hráčů a jejich interpretace v rámci teorie dramaturgické sociologie a prokazuje, že „orchestrace emocí v dramaturgických situacích se děje podle určitých pravidel. Začíná se určitým očekáváním emočního zážitku. Toto očekávání generuje difuzní emoční stav, který později vede k sérii diskrétních a identifikovatelných emočních projevů.“ U hokejistů se to projevovalo nejdříve v jejich očekávání hry, pak v jejich vyjádření nálady a konečně v jejich

emočních projevech během hry a po utkání. Tento proces emočních projevů řídil především kouč, přispívali k nim ale také trenér, diváci a jejich vzájemná interakce. Gallmeier upozorňuje na velkou variabilitu emočních projevů a příslušné dramaturgické práce mezi hráči a popírá, že by šlo o manipulaci. Jde o to, aby mužstvo vyhrálo a ukázalo se v tom nejlepším světle. Kouč mužstva o přestávce utkání hráčům vysvětluje:

„Všichni jste v tomto utkání fantastičtí, jsem na vás hrdý. Ale ještě musíme hodně makat. Žádný mentální lapsus, chlapci. Držte se. Tak pojdte chlapci, ukažte se jako na začátku. Musíme to vydržet až do konce. Hlavně žádný mentální propad. Ještě dvacet minut. Pojdte, vy tygři, ještě dvacet minut a jste v nebi.“

8.4 Tematická analýza

Tematická analýza není zcela jasně vymezenou procedurou analýzy dat, nemá velké uznání, ale přesto se široce využívá. Budeme se nyní zabývat jejím základním vymezením a postupem provedení a nakonec uvedeme její výhody a nevýhody.

Známa se metoda stala především výkladem, který provedli psychologové Braun a Clarke (2006). Metoda se však používá v mnoha typech sociálních, behaviorálních a aplikovaných věd (např. při zkoumání problémů zdraví nebo v pedagogice).

Tematická analýza je proces identifikace datových vzorců, datových konfigurací a témat v kvalitativních datech. Její hlavní výhodou tematické analýzy je pružnost. Tato procedura patří mezi postupy, které nejsou vázány na nějakou teorii nebo typ epistemologie. Náleží mezi nástroje analýzy, které poskytují bohatou, detailní a komplexní zprávu o datech. Její autoři (Boyatzis 1998, Braun, Clarke 2006) pokládají tuto metodu za základ, jehož zvládnutí zvyšuje pravděpodobnost úspěšného přechodu k jiným typům kvalitativní analýzy.

V rámci tematické analýzy organizujeme a detailně popisujeme získaná data. Zaměření tematické analýzy je ovlivněno volbami, které nejsou ve výzkumných zprávách obvykle explicitně zmíněny. O příslušných volbách je možné uvažovat již před sběrem dat a je nutné je v průběhu celého analytického procesu stále reflektovat.

Metoda tematické analýzy je vhodná:

- pro získání odpovědí na výzkumné otázky o lidských zkušenostech a jejich názorech, např. „Jaká je zkušenost člověka, který si odstranil tělesné ochlupení?“ nebo „Co si lidé myslí o ženách, které provozují tradiční mužské sporty?“;
- pro výzkumné otázky se vztahem k porozumění a reprezentaci, např. „Co si laikové představují pod terapií?“ nebo „Jak jsou jídlo a konzumování potravin reprezentovány v populárních časopisech zaměřených na mládež?“;

- k zodpovídání výzkumných otázek ve vztahu ke konstruování významů, např. „Jak je rasa konstruována v rámci jednání o obsazování určité pracovní pozice?“.

Každá z otázek vyžaduje trochu jinou verzi tematické analýzy, která je podporována specifickým teoretickým rámcem.

Existují různé způsoby, jak lze k tematické analýze přistupovat:

- **Induktivní způsob** – kódování a návrh témat jsou určeny obsahem dat.
- **Deduktivní způsob** – kódování a návrh témat jsou určeny existujícími koncepty, teoriemi, idejemi. Analýza se zaměřuje na několik málo aspektů dat.
- **Sémantický způsob** – kódování a návrh témat jsou určeny explicitním obsahem dat.
- **Latentní způsob** – kódování a návrh témat jsou zprávou o konceptech a předpokladech, které stojí v pozadí dat, data jsou latentními koncepty a předpoklady určena.
- **Realistický nebo esencialistický způsob** – dává zprávu o předpokládané realitě, která se v datech projevuje.
- **Konstruktivistický způsob** – se zaměřuje na to, jak je určitá realita pomocí dat konstruována.

Tendenci objevovat se společně mají jednak více induktivní, sémantické a realistické přístupy, jednak deduktivní, latentní a konstruktivistické přístupy. V praxi není tedy toto rozlišení příliš rigidní. Analýza však musí být teoreticky koherentní a konzistentní. Tematická analýza přejímá ze zdůvodněné teorie (grounded theory) koncept, že získaná tvrzení mají být podporována daty.

8.4.1 Vymezení dat

Datový korpus v tematické analýze znamená všechna data získaná v daném projektu. Datovou množinou označujeme data, která podrobíme vlastní analýze. Buď půjde o většinu individuálních dat (např. všechny přepisy rozhovorů se zkoumanými jedinci), nebo o úseky dat, které pojednávají o vybrané problematice. Oba přístupy se mohou kombinovat a vytvořit jednu datovou množinu. Jednotka dat označuje individuální část dat. Všechny jednotky dat tvoří datovou množinu nebo datový korpus. Extrakt z dat označuje individuální úsek dat, který je označen nějakým kódem a byl identifikován a extrahován v datové jednotce. Takových extraktů může být velmi mnoho a výběr z těchto extraktů je záležitostí konečné analýzy.

8.4.2 Co je tématem?

Téma zachycuje něco důležitého v datech ve vztahu k výzkumné otázce. Jde o určitý význam v datech nebo konfiguraci v odpovědích respondentů. Ale co je tématem nebo konfigurací, jakou musí mít velikost? To je věcí výzkumníkova uvážení. Nerozhoduje o tom např. četnost výskytů tématu v datovém materiálu. Témata jsou abstraktní konstrukty, které výzkumník navrhl během analýzy nebo na jejím konci.

8.4.3 Deník reflexí

Kvalitativní analýza má interpretativní charakter. Proto je zapotřebí ožřejmit možná zkeslení, hodnoty a předchozí názory výzkumníka. Tento typ otevřenosti je vždy pozitivní stránkou kvalitativního výzkumu. Výzkumníci ovlivňují výsledky, s nimiž přicházejí, protože ti jsou nástroji k získání i analýze dat. Proto je nutné, aby si výzkumník vedl deník reflexí své práce.

Proces reflexe lze popsat jako dokumentaci přemýšlení o potenciálních výsledcích a implikacích při výzkumné práci. Deníky reflexí obsahují poznámky o procesu analýzy, což je užitečné při reflexi odhalených konfigurací, témat nebo konceptů. Výzkumník si poznamenává podrobné informace o navrhovaných kódech a potenciálních tématech. Také monitoruje změny v tématech a jejich propojení. Příslušné informace se mohou objevit v konečné zprávě, aby čtenář porozuměl rozhodnutím a volbám, které byly při analýze výzkumníkem provedeny.

Mnoho výzkumníků využívá tematickou analýzu k tomu, aby se na začátku analýzy více přiblížili k datům a ocenili jejich obsah. Používají tuto metodu jako první krok k další analýze jinými postupy. Výzkumné výsledky lze charakterizovat na kontinuu od popisu k interpretaci. Kvalitativně popisné přístupy jako popisná fenomenologie, obsahová analýza nebo častěji tematická analýza se používají na nižším stupni interpretace v kontrastu k zakotvené teorii nebo hermeneutické fenomenologii. Je ovšem jasné, že také popis vyžaduje interpretaci, a to přestože interpretace je nějakým způsobem maskována. Existují verze tematické analýzy, které usilují o větší míru interpretace zkoumaných dat.

8.4.4 Kroky tematické analýzy

Kroky tematické analýzy nejsou jedinečné pro tuto metodu, nýbrž se provádějí v analytické části skoro každého kvalitativního výzkumu. Celý proces je zahájen, když si výzkumník začne všimát vzorců významů a potenciálně zajímavých aspektů dat. To se stává třeba již během sběru dat. Na závěr analytického procesu výzkumník popisuje obsah a význam témat v datech. Psaní/tvorba zprávy je integrální částí celé analýzy.

Co se týká práce s literaturou, induktivní proces ji vyžaduje méně než deduktivní, teoretický přístup.

Analýza spočívá v pohybu zpět a vpřed mezi jednotlivými úseky dat, mezi extrakty a kódy dat a jejich analýzou. Celá analýza tedy není lineární, jde o rekurzivní proces pomocí fází, které dále popíšeme:

- **Fáze 1: Seznámení s daty:** Tato fáze spočívá v opakovaném čtení dat s cílem proniknout do nich a důvěrně se seznámit s jejich obsahem.
- **Fáze 2: Generování počátečních kódů:** V této fázi se generují označení (kódy), které identifikují takové vlastnosti dat, jež mohou být významné při zodpovídání výzkumných otázek. Zahrnuje kódování všech dat a shromáždění kódů a relevantních datových extraktů pro pozdější využití v dalších fázích analýzy.
- **Fáze 3: Vyhledávání témat:** Tato fáze zahrnuje zkoumání kódů a dat s cílem navrhnout širší významové vzorce (potenciální témata). Poté se shromažďují data, která se vztahují ke „kandidátům na téma“. Tak lze s daty pracovat a posoudit možnost návrhu témat.
- **Fáze 4: Propracování témat a jejich revize:** V této fázi se „kandidáti na téma“ kontrolují pomocí dat tak, aby se výzkumník přesvědčil, že témata obsahují přesvědčivé poznatky o datech, a ujistil se, že mají vztah k výzkumné otázce. V této fázi se témata propracovávají, což zahrnuje jejich štěpení, kombinování nebo odmítnutí.
- **Fáze 5: Vymezení a pojmenování témat:** Tato fáze se vyznačuje podrobným zkoumáním každého tématu, určením jeho charakteristiky, rozsahu a zaměření. Také se pro každé z nich navrhuje přiléhavý a výstižný název.
- **Fáze 6: Příprava zprávy:** Tato konečná fáze zahrnuje propojení analytického vyprávění a datových extraktů i kontextualizaci s existující literaturou.

Nyní tyto fáze popíšeme podrobněji a uvedeme pro fáze 1–5 příklady. Vycházíme z výzkumné úlohy, kterou zpracovali Maguire a Delahunt (2009). Ti se zabývali analýzou skupinových interview, která se týkala způsobu, jak studenti vnímají zpětnou vazbu v souvislosti s jejich seminárními pracemi. Byla k dispozici data z osmi fokusovaných skupin se 40 studenty. Diskuse ve skupinách se zaměřovala na míru porozumění zpětné vazbě a na to, zda studenti tento koncept zohlednili a využili. Výzkumníci se studenty také diskutovali o vlivu zpětné vazby na jejich sebevědomí a o tom, jak ovlivnila jejich motivaci. Jednalo se o teoretickou tematickou analýzu, nešlo tedy o induktivní způsob tematické analýzy.

Výzkumníky zajímalo především to, jaká byla zkušenost studentů se zpětnou vazbou. Budeme prezentovat jejich postup na analýze extraktu, který činil přibližně 15 minut délky diskuse. Tento datový korpus je zřejmě velmi omezený. Naznačíme postup výzkumníků pro fáze 1–5. Fáze přípravy zprávy se řídí doporučením z kapitoly 11.

Fáze 1: Seznámení s daty

V první fázi je nutné se důkladně seznámit s daty. Opakované pročítání materiálu je zárukou kvality dalších fází analýzy. Během této činnosti si výzkumník dělá poznámky o svých objevech, které se mohou týkat např. vznikajících témat. Než začne číst datový materiál, může navrhnout předběžný seznam kódů. Každý kód také přeneseme do deníku reflexí s jeho popisem a okolnostmi jeho vzniku.

Po získání dat je nutné přistoupit k jejich přepisu do elektronické znakové formy. Přepis také umožňuje lépe využít počítačové programy pro analýzu kvalitativních dat. Transkripce je podmínkou pro důvěryhodnost takové analýzy. Kritéria pro transkripci se vypracovávají před začátkem přepisu. Obvykle se počítá s tím, že přepis včetně symbolických znaků pro označení neverbálních informací nebo průběhu rozhovoru zabere 15 minut pro pět minut rozhovoru. Výzkumníkovi pomáhá práce na přepisu k prohloubení znalostí o jeho datech.

PŘÍKLAD 8.10

Zpětná vazba – fáze 1 tematické analýzy

Uvádíme pouze vybrané poznámky z prvního čtení extraktu:

Studenti se domnívají, že zpětná vazba je důležitá, ale ne vždy ji považují za užitečnou. Panuje spíše názor, že se jedná o část hodnotícího procesu, který může být ohrožující a ne vždy zcela srozumitelný. Studenti jsou přesvědčeni, že chtějí konkrétní a personalizovanou zpětnou vazbu, které povede ke zlepšení jejich práce. Chtějí o své práci diskutovat v rámci soukromého rozhovoru s učitelem, kdy jde o soukromou záležitost. Důležitým aspektem je emoční vliv zpětné vazby.

Fáze 2: Generování počátečních kódů

Kódování redukuje velké množství dat do malých významových částí. Existují různé způsoby, jak kódovat. Proces kódování je určen perspektivou výzkumníka a výzkumnou otázkou.

Vytváří se počáteční seznam kódů. Kódovací proces je induktivní analýzou a nepředstavuje lineární proces, není nikdy ukončen. Výzkumník se snaží lépe definovat každý kód, přidává, odebírá, kombinuje a štěpí jednotlivé kódy. První kódy vycházejí z výrazů, které používají informanti. Takové kódy umožňují lépe nalézt příslušná místa v přepisech rozhovorů.

Kódování všech aspektů dat může vypadat jako irelevantní, ale bývá významné v pozdějších fázích analytického procesu. Kódování napomáhá rozvoji, transformaci a rekonceptualizaci dat a umožňuje nalézt více možností analýzy.

Výzkumník má ve vztahu k datům klást otázky a generovat z dat teorie, přičemž se opírá o dosavadní literaturu.

Kódování slouží k redukci dat. Použití jednoduchých, ale analyticky obecných kódů umožňuje jednoduchým způsobem organizovat data (terénní poznámky, přepisy rozhovorů a další dokumenty). Při tomto kódování si výzkumník může zaznamenávat relevantní fenomény, shromažďovat jejich příklady a analyzovat je s cílem nalézt podobnosti, rozdíly, vzorce a obecnější struktury. Proto na kódování nelze pohlížet pouze jako na redukci dat. Druhý cíl kódování spočívá v hledání komplikací v datech, přičemž se otevírá cesta k další analýze dat. V tomto způsobu kódování se jde za pouhá data a výzkumník si klade otázky, které vedou ke vzniku teorií: vytváří nové otázky a interpretace dat. Tento způsob kódování znamená rekonceptualizaci, která vede k novým kontextům pro vybrané datové segmenty.

Kódování je procesem vniknutí do dat analytickým způsobem s cílem navrhnout otázky o datech a získat prozatímní odpovědi o vztazích mezi daty. Dekontextualizace a rekontextualizace pomáhá redukovat a rozšiřovat data novým způsobem pomocí nových teorií.

Jestliže kódujeme, klademe si např. tyto otázky:

- Co lidé dělají? Čeho chtějí dosáhnout?
- Jak to dělají? Jaké speciální prostředky nebo strategie používají?
- Jak členové skupiny mluví o tom, co se děje? Jak to interpretují?
- Jaké předpoklady přitom dělají?
- Co vidím, že se zde odehrává? Co jsem se naučil při děláním poznámek?
- Proč jsem si je udělal?

Takové otázky si klademe ve všech cyklech kódovacího procesu analýzy dat.

PŘÍKLAD 8.11

Zpětná vazba – fáze 2 tematické analýzy

Výzkumníci kodovali každý segment dat, který měl nějaký vztah k výzkumné otázce. Požívali otevřené kódování, v průběhu kódování kódy modifikovali. První seznam kódů vznikl po počátečním čtení textů. Například šlo o kód úmyslu diskutovat o zpětné vazbě v soukromém rozhovoru s učitelem, který se v materiálu často objevoval a také měl vztah k výzkumné otázce. Texty kodovali nezávisle dva výzkumníci (není podmínkou). Po skončení kódování své kódy porovnali, debatovali o nich a při této činnosti kódy modifikovali nebo vytvářeli nové. Tuto práci dělali pomocí kopií rukopisných přepisů bez použití počítače.

Uvádíme ukázkou extraktu s kódy na okraji. V kódech jsou užitý následující zkratky: zptv = zpětná vazba; V = výzkumník; Fx = výpověď účastníka x ve fokusované skupině; U = učitel.

Tab. 8.10 Přepis rozhovoru s kódy v pravém sloupci tabulky

Přepis	Kódy
V: A co si myslíte o zpětné vazbě, jaký je její účel?	
F1: Předpokládá se, že nám pomůže zjistit, kde jsem postupovali špatně...	Pomáhá zjistit, co dělá špatně.
F2: Co děláme dobře a co děláme špatně. Když se dívám na svou práci... a pořád nevím, zda jsem odpověděl na to, co bylo v zadání, víte.	Pomáhá zjistit, co dělá špatně. Nedokáže posoudit, zda byla otázka zodpovězena.
F1: Ano, tak to je.	Student není schopen posoudit, zda odpověděl na otázku.
F2: Když čtu otázku zadání, tak ani někdy nevím, zda jsem jí správně porozuměl, víte.	Student není schopen posoudit, zda odpověděl na otázku.
V: A zeptáte se v tomto okamžiku někdy učitele?	
F2: Některých se zeptám a jiných ne.	Některé U osloví.
F1: Záleží to na povaze učitele.	Některí U jsou přístupnější.
F2: Jo, tak to je. Studenti by to třeba udělali ... Ale záleží na tom, jak se k tomu staví učitel. Některí vám dají užitečnou radu, a jiní sáhodlouze mluví, ale nic k věci a na konci jste na tom stejně jako na začátku... (směje se)	Některí U dají užitečné rady.

Fáze 3: Vyhledávání témat

Jakmile jsme zakončili kódování, začínáme hledat témata. Témata představují konfigurace dat, které jsou významné a důležité v souvislosti s položenou výzkumnou otázkou. Jedná se o větší části nebo významy než kódy a vypovídají něco o účelu výzkumu či výzkumné otázce.

Hledání témat a uvažování o tématech umožňuje výzkumníkovi analyzovat kódy. V této fázi se zamýšlí nad tím, jak více kódů integrovat v jednom tématu. Má k dispozici seznam témat a začíná se soustřeďovat na širší souvislosti v datech, kombinuje kódy a témata. Také si všímá vztahů mezi kódy a tématy a mezi rozličnými úrovněmi existujících témat. Přitom mu pro přiřazení kódů k určitým tématům může pomoci využití vizuálního modelu.

Témata se od kódů liší tím, že to jsou fráze nebo věty, které v datech identifikují význam. Popisují důsledek kódování pro analytickou reflexi. Témata sestávají z idejí a popisů uvnitř zkoumaného fenoménu a mohou být využita pro vysvětlení kauzálních souvislostí a ostatních tvrzení (i morálního charakteru), odvozených z vyprávění informantů. V dalším průběhu analýzy je důležité zúžit potenciální témata a dospět k hlavnímu obecnému tématu.

Tematická analýza představuje proces, v němž se vynořují kategorie a témata z dat, která mají tvar opakovaných myšlenek, opakujících se termínů, metafor

a analogií, posunů v tématech, podobností a rozdílností v lingvistickém vyjadřování účastníků. V této fázi je důležité se zaměřit nejenom na to, co se nachází v datech, ale také na to, co tam schází. Závěr této fáze tvoří mnoho „kandidátů na téma“ vzniklých v procesu zpracování dat. Je podstatné, aby se výzkumník nevzdával témat, která se dříve zdála jako nevýznamná, protože ta se mohou v dalším průběhu analýzy stát významnými.

PŘÍKLAD 8.12

Zpětná vazba – fáze 3 tematické analýzy

Výzkumníci zkoumali kódy. Některé z nich jasně poukazovaly na jedno téma. Například měli několik kódů, které se týkaly dobré praxe zpětné vazby. Ty shromáždili a příslušné téma nazvali „Co studenti očekávají od zpětné vazby“. Na konci této fáze byly kódy rozděleny do širších témat, které měly vztah k výzkumné otázce. Následující tabulka ukazuje příklad předběžných témat, které v této fázi analýzy výzkumníci navrhli. Většinu kódů přiřadili k jednomu nebo více tématům. Někdy existují i kódy, které je nutné přiřadit do zbytkové kategorie.

Tab. 8.11 Vybraná data organizovaná pomocí předběžných témat – výsledek fáze 3

Téma: účel zptv Kódy	Téma: učitel Kódy	Téma: jak je zptv využita Kódy
Pomůže poznat, co se dělá špatně. Neschopen rozpoznat, zda odpověděl na otázku. Zlepšení známky. Zlepšení struktury. ...	Některé U osloví. Některí U jsou přístupnější. Některí U dají užitečné rady. Studenti se odmítnou přiznat U k potížím. Variabilita způsobu zptv u různých U. ...	Čte zptv. Někdy čte zptv. Použije zptv, aby zlepšil odkazy. Neví, zda zptv použije. Zptv použije v jiné úloze. ...

Fáze 4: Propracování témat a jejich revize

Tato fáze od výzkumníka požaduje vyhledávání dat, která podporují, nebo zamítají navrhovanou teorii. To umožňuje další rozšíření a revizi témat. V této fázi má mít výzkumník k dispozici množinu potenciálních témat a propracovává je. Některá existující témata mohou být sloučena do jednoho tématu, jiná témata je nutné rozdělit do menších.

Tato fáze zahrnuje dvě úrovně zjemňování a revize témat. Propojení mezi překrývajícími se tématy mohou být důležitými zdroji informací a upozorňují např. na možnost nových konfigurací a aspektů v datech. Kódy jsou cestou, jak

vztáhnout data ke konceptům účastníků, které jsou posléze zachyceny obecným konceptem. V tomto bodě je důležité, že výzkumník se zaměřuje na zajímavé aspekty kódů a zdůvodnění, jak spolu souvisejí.

Úroveň 1

Revize extraktů zakódovaných dat umožňuje výzkumníkovi zjistit, zda témata tvoří koherentní konfiguraci. Jestliže tomu tak je, výzkumník může začít s úrovní 2. Jestliže témata netvoří jasnou konfiguraci, pak je nutné se podívat na problematiska témata a na to, zda se data hodí k tématům. Jestliže je téma problematické, je důležité ho přepracovat, přičemž je možné, že v tomto procesu vzniknou nová témata. Jestliže se např. témata překrývají, což je způsobenou nedostatečnou analýzou dat, pak je nutné na základě dat vytvořit soudržná a vzájemně se vylučující témata.

Úroveň 2

V tomto stupni se uvažuje o validitě jednotlivých témat a o tom, jak jsou propojena s daty. Je důležité, aby vytvořená tematická mapa přesně reflektovala významy v datech tak, že bude možné přesně reprodukovat zkušenost informantů. Výzkumník opakovaně pročítá data, aby zjistil, zda nalezená témata mají jasný vztah k datům. To někdy vede k tomu, že v souvislosti s daným tématem kóduje další části dat, což bylo možná opomenuto v první fázi kódování. Jestliže potenciální mapa funguje, pak výzkumník přistupuje k další fázi analýzy. Pokud ne, pak je důležité se vrátit k datům a provést revizi kódů a jejich zjemnění. Nesouhlasu mezi daty a analytickými závěry lze zabránit, jestliže si je výzkumník jistý tím, že interpretace dat a jejich analýza korespondují.

Výzkumník opakuje tento proces tak dlouho, dokud není spokojen s tematickou mapou. Na konci této fáze má představu o všech tématech a o tom, jak spolu souvisejí, takže jsou základem zprávy o celé datové množině.

PŘÍKLAD 8.13

Zpětná vazba – fáze 4 tematické analýzy

Přiřazení dat, která jsou relevantní pro dané téma z fáze 3, je možné provést pomocí nějakého počítačového programu (Word, Atlas Ti). Proces je pak mnohem rychlejší.

Výzkumníci četli data asociovaná s daným tématem a rozhodovali, co k tématu patří. V dalším kroku bylo potřeba se zamyslet nad tím, zda témata fungují v kontextu celé datové množiny. Jestliže se např. analyzují data z osmi fokusovaných skupin, pak je důležité uvážít, zda téma z jedné skupiny je důležité i v jiných skupinách.

Témata mají být koherentní a mají se od sebe odlišovat. Ptáme se tedy:

- Mají témata smysl?
- Nevkládáme do tématu příliš mnoho?

- Pokud se témata překrývají, jedná se skutečně o odlišná témata?
- Existují také témata uvnitř témat (subtémata)?
- Patří data skutečně k danému tématu? Je dané téma podporované daty?
- Nejsou zde ještě nějaká jiná témata?

V závislosti na výzkumné otázce je možné počítat četnost a zjišťovat prevalenci jednotlivých témat. Braun a Clarke (2006) probírají různé cesty, jak je při tom možné postupovat.

Fáze 5: Vymezení a pojmenování témat

Definování existujících témat, která budou nakonec součástí zprávy. V této fázi identifikace podstaty témat jde o to, jak každé specifické téma ovlivňuje celkový obraz o datech. Analýza v této fázi je charakterizována tím, že hledáme, jaké aspekty dat jsou zachyceny tématy a co je na tématech zajímavé.

Abychom odhalili, zda témata obsahují subtémata, případně abychom našli hlubší vrstvy témat, je nutné posuzovat témata jak autonomně, tak vzhledem k celku. Výzkumník musí dokázat připravit podrobnou analýzu, čímž téma identifikuje a dokazuje jeho význam. Na konci této fáze je výzkumník schopen uvést, z čeho se dané téma skládá, a vysvětlit dané téma několika větami.

Je důležité, aby výzkumník začal přemýšlet o tom, jak témata pojmenuje, aby čtenář pochopil plný význam a důležitost každého tématu. Výzkumník musí být v každém okamžiku schopen doložit svá tvrzení daty, zároveň však jde za povrchní významy v datech, přičemž je schopen přesně zpracovat, co všechno data znamenají.

PŘÍKLAD 8.14

Zpětná vazba – fáze 5 tematické analýzy

Jedná se o konečné propracování témat a cílem této fáze je identifikovat podstatu každého tématu. O čem téma vlastně vypovídá? Jestliže existují subtémata, v jaké jsou interakci a jaký vztah mají k obecnějšímu tématu? Jak témata souvisejí navzájem?

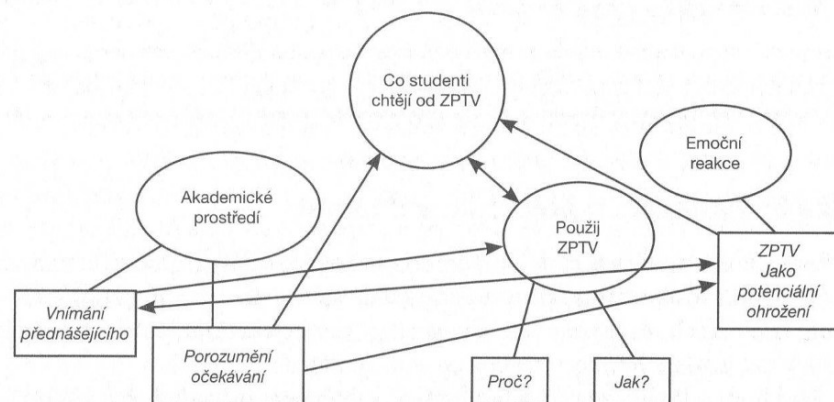
V analýze výzkumníků je obecným tématem „Co studenti očekávají od zpětné vazby“. Toto téma má však spojení s ostatními tématy. Obrázek 8.8 je konečnou tematickou mapou, která ilustruje vztahy mezi tématy. Následuje výňatek z vyprávění o datech a tématech.

Co studenti očekávají od zpětné vazby

Studentům je celkem jasné, co lze považovat za efektivní zpětnou vazbu, a také dávají návrhy, jak je možné zlepšit současnou praxi. Co studenti očekávají od zpětné vazby, závisí na kritériích hodnocení porozumění problému a posouzení vlastní práce, potřebě specifického návodu a vnímání zpětné vazby jako ohrožení.

Obr. 8.8 Konečná mapa vztahů mezi tématy pro výzkumnou otázku „Co studenti očekávají od zpětné vazby“

Studenti chtějí zpětnou vazbu, která zároveň hodnotí jejich práci a poskytuje specifický návod, jak ji zlepšit. Považují tyto dva aspekty za vzájemně provázané. Studenti poukazují na to, že nemají jenom problémy s posouzením vlastní práce, ale také s tím, jak zlepšit svoji práci, a chtějí získat zpětnou vazbu, která jim pomůže evaluovat vlastní práci.

Ve skutečnosti mi musíte poradit, jak dosáhnout 60 nebo 67 bodů, jak se dostat na tuto úroveň, protože musím získat tolik bodů, abych prošel. ... Co dělám dobře v této části práce, a co špatně? (F1, řádky 669–672)

Participantů pociťují, že potřebují konkrétní návrhy ke zlepšení, které mohou využít ve svých budoucích pracích. Uznávají, že dostávají dobrou zpětnou vazbu k bibliografickým citacím, ale jinak jsou rady příliš vágní, než aby je bylo možné využít.

Poznámky k odkazům – to byla jediná zpětná vazba, kterou jsem dostal a mohl ji využít, avšak všechno ostatní bylo ve stylu „docela dobré“. Více nám neřekl. (F1, řádky 389–392)

Je významné, že studenti chtějí verbální a psanou zpětnou vazbu. Hlavním důvodem pro formálnější verbální zpětnou vazbu je skutečnost, že umožňuje dialog o aspektech, které je obtížné zachytit na papíře. Navíc zpětná vazba umožňuje specifické poznámky o silných a slabých stránkách předložené práce. Je však také jasné, že verbální zpětná vazba je hodnocena jako znak toho, že učitel se zajímá o jednotlivého studenta.

Také si myslím, víte ... skutečnost, že si někdo sedl a věnoval čas, aby vám to řekl, vás motivuje k výkonu. Znamená to něco více. (M1, řádky 456–458)

Účastníkům se zdá, že ideálním místem pro zpětnou vazbu v rámci soukromého rozhovoru je pracovna učitele. Soukromí je považováno za důležité, protože studenti pociťují zpětnou vazbu jako potenciální ohrožení a nechtějí se s ní moc objeovat na veřejnosti. Považují za obtížné být v tomto směru proaktivní a dávají přednost tomu, aby byl podáván zpětné vazby věnován formální prostor v rámci konzultací.

Fáze 6: Příprava zprávy

Poté, co výzkumník dokončil revizi témat, začíná psát závěrečnou zprávu. Při této činnosti se rozhoduje, která témata nejvíce přispívají k zodpovězení výzkumných otázek, a těm dává přednost. S každým tématem propojuje příslušnou reprezentativní část dat, poskytuje hustý popis výsledků. Cílem je, aby tematická analýza vedla ke zprávě, která zpřístupní data, i kdyby byla komplikovaná, a přesvědčila čtenáře o validitě a významu celé analýzy. Argumentace má podpořit výpovědi, které se týkají výzkumné otázky. Závěrečná fáze má také obsahovat vyjádření informantů o výsledcích, čímž se zvětšuje důvěryhodnost zprávy – výzkumník od nich má získat zpětnou vazbu, která povede k vylepšení zprávy.

8.4.5 Shrnutí výhod a nevýhod metody tematické analýzy

Tato metoda má určité výhody i nevýhody. Je na výzkumníkovi, aby se rozhodl, zda je vhodná pro zodpovězení výzkumných otázek, které si položil.

Výhody metody:

- Pružnost výzkumníkovi umožňuje použít několik různých teorií a různé epistemologie.
- Dobře se hodí pro zpracování většího objemu dat.
- Je vhodná při spolupráci více výzkumníků.
- Interpretace témat je podporována daty.
- Metoda je aplikovatelná u výzkumných otázek, které přesahují individuální zkušenost.
- Možnost induktivní tvorby kategorií.

Nevýhody metody:

- Reliabilita je snížena v důsledku interpretací od více výzkumníků.
- Metoda může opominout obsahy více nuancovaných dat.
- Pružnost metody znesnadňuje vyhledat aspekty, na něž je zapotřebí se nejvíce koncentrovat.
- Vyhledání a verifikace témat a kódů spolu splývají.
- Pokud se nevyužije určitý teoretický rámec, interpretační síla je omezena.
- Limitována je i možnost výzkumníka vyjádřit se k využívání jazyka.

Tabulka 8.12 na s. 276 v přehledu zachycuje kroky tematické analýzy, popsané v této kapitole.

Tab. 8.12 Přehled fází tematické analýzy

Fáze	Proces	Výsledek	K zařazení do deníku reflexí
Fáze 1	Opakované pročítání dat s cílem důkladně se s daty seznámit. Specifická pozornost se věnuje odhalování konfigurací dat.	Předběžný, „startovací“ seznam kódů a poznámky.	Seznam kódů spolu s popisem, co znamenají a kde je jejich zdroj.
Fáze 2	Generování počátečních kódů a zároveň jejich dokumentace. Výzkumník přiřazuje data k určitému označení (kódu) s cílem vytvořit kategorie pro efektivnější analýzu. Rovněž usuzuje, co vlastně kódy znamenají (komplikace).	Seznam kódů s cílem získat odpověď na výzkumné otázky.	Podrobné informace, jak a proč se kódy kombinují, jaké výzkumné otázky výzkumník potřebuje pomocí dat zodpovědět a jaký vztah k tomu kódy mají.
Fáze 3	Kódy se kombinují do nadřazených témat, která přesně zachycují data. Je důležité, aby při návrhu témat výzkumník jasně popsal, co znamenají, takže bude jasné, co znamenají, i pokud nebudou jasně podchycena data. Tuto skutečnost musí výzkumník popsat.	Seznam „kandidátů na téma“ k další analýze.	Informace o tom, jak se kódy interpretují a kombinují, aby vznikla témata.
Fáze 4	V této fázi se výzkumník snaží rozpoznat, jak témata vysvětlují data a obecnější perspektivy. Pokud analýza vypadá neúplně, výzkumník se musí vrátit zpět k datům a vyhledat, co schází.	Koherentní rozpoznání toho, jak se témata sdružují, aby mohlo vzniknout vyprávění o datech.	Poznámky, které mají zachytit proces porozumění tématům, a tomu, jak jsou témata zdůvodněna kódy. Odpovědi na výzkumné otázky a otázky vzniklé při práci s daty mají být hojně provázány s daty.
Fáze 5	Od výzkumníka se vyžaduje, aby definoval, co každé téma znamená, jaký aspekt dat je tématem zachycen a co je na tématu zajímavé.	Analýza toho, jak témata přispívají k porozumění datům.	Výzkumník by měl vyjádřit každé téma několika větami.
Fáze 6	Když výzkumník navrhuje zprávu, musí zvolit témata, která jsou zvláště užitečná pro porozumění tomu, co se v datech děje. Má také provést konfrontaci účastníků procesů (tedy informantů) s textem, čímž zvyšuje validitu zprávy.	Hustý popis výsledků.	Poznámky, proč je dané téma zvláště užitečné pro porozumění datům. Popis procesu, jakým způsobem se bude vytvářet zpráva.

8.5 Další přístupy k analýze dat

Kvalitativní analýza a interpretace využívají při analýze různé postupy. Základní z nich jsme popsali podrobněji v předchozích odstavcích. Nyní stručně zmíníme další přístupy, které nalézají uplatnění v různých výzkumných kontextech.

Dosud popsané postupy jistým způsobem uvolňují v průběhu analýzy výzkumníka od vlastních zpracovávaných textů. Výpovědi se organizují do kategorií, jejichž vzájemné vazby jsou popsány navrženou teorií. Postupy vycházejí ze segmentování, kódování a kategorizace, přičemž usilují o zachycení pravidelnosti v datech. Protože člení data do malých kousků, riskují, že dekontextualizují data, což je vlastně proti smyslu kvalitativní analýzy. Metodologové jsou si tohoto nebezpečí vědomi a navrhují různé způsoby, jak rekombinovat výsledky analýzy a opět je uvést do kontextu (Flick 1995). Odlišné jsou přístupy, které zohledňují přímo sekvenčnost dění a konverzací a pojednávají data více holisticky. To se projevuje při návrhu způsobu analýzy narativních interview nebo v konverzační analýze a analýze diskurzu. Všechny následující postupy sledují více méně tento cíl.

8.5.1 Objektivní hermeneutika

Objektivní hermeneutika je koncepce kvalitativního výzkumu, kterou vyvinul v osmdesátých letech minulého století Oevermann (1979) se svými spolupracovníky v rámci výzkumu socializace a kterou považuje za třetí, strukturalistickou cestu mezi redukcionisticko-přírodovědnou pozicí a čistě kontempletivní duchovědnou pozicí. Tento postup byl koncipován pro analýzu každodenních interakcí, jež se zaznamenávají a přepisují.

Na začátku práce se musí definovat cíl analýzy. Rozlišují se dvě úrovně. Za prvé subjektivní významové struktury jednajících subjektů v datovém materiálu. Dále jde o odhalení objektivních struktur, které jsou subjektivními překryty. Za objektivní struktury se považují podvědomé významy, jak je zná psychoanalýza, strukturální zákony kognitivního vývoje podle Piageta nebo dynamika společenských procesů (např. podle K. Marxe). Tyto struktury se mohou se subjektivními překrývat, nebo je subjekty dokonce samy rozpoznávají. Zpravidla se však od nich odchylují a musí být pomocí datového materiálu odhaleny.

Analýza je přísně sekvenční, tzn. odpovídá skutečnému časovému průběhu dění. Má se provádět ve skupině, jejíž členové pracují na stejném textu. Nejdříve se určí, co je případem a na jaké úrovni se bude uvažovat: jako jednání a vyjadřování určitých lidí nebo jako projevy určité role v institucionálním kontextu nebo v určité sociální skupině. Pak následuje hrubá sekvenční analýza, jejímž cílem je analýza vnějšího kontextu, v němž se projevy rolí nebo interakce odehrávají. Navrhují se první hypotézy o struktuře případu, které se v průběhu další analýzy ověřují. Ústředním krokem je sekvenční jemná analýza, jež se provádí na devíti úrovních:

1. Explikace kontextu bezprostředně před danou interakcí.
2. Parafráze významu interakce podle znění textového popisu.

3. Explikace intencí jednajících subjektů.
4. Explikace objektivních motivů interakce a objektivních důsledků.
5. Explikace funkcí interakce v rámci rozdělení rolí.
6. Charakterizace jazykových znaků interakce.
7. Explorace aktu interpretace.
8. Explikace obecných souvislostí.
9. Nezávislé přezkoušení obecných hypotéz pomocí dalších případů.

Na druhé a čtvrté úrovni se provádí pokus rekonstruovat možné objektivní kontexty projevu. Subjektivním významům se nevěnuje tolik pozornosti. Na páté úrovni se postup zaměřuje na interpretace podobným způsobem jako konverzační analýza. Úrovně sedm až devět usilují o zobecnění nalezených struktur.

Sekvenční analýza chce rekonstruovat vrstvení sociálních významů z průběhu jednání a projevů účastníků. Problém u této metody spočívá v tom, že zpravidla zůstane u jemné analýzy, která je nesmírně časově náročná. Přejít k zobecnění se děje obvykle bez mezikroků. Porozumění metodě ztěžuje to, že není podrobněji didakticky zpracována. Přesto existuje dostatek analýz provedených tímto způsobem.

8.5.2 Hermeneutika autobiografického vyprávění

Tuto metodu vyvinuli Gabriele Rosenthalová a Wolfram Fischer-Rosenthal (2003), kteří se inspirovali postupy hermeneutické analýzy Ulricha Oevermanna (1979) a analýzou biografických textů Fritze Schütze (1977).

Svůj postup autoři charakterizují jako sekvenční biografickou rekonstrukci případu. Postup si důsledně všímá rozdílností mezi tím, o čem jedinec vypráví, a tím, co prožil. „Rekonstrukce“ podle autorů znamená, že na text není pohlíženo skrze předem definované kategorie, jako je tomu ve standardní obsahové analýze, nýbrž se na jeho jednotlivé části díváme ve světle a v kontextu celého interview. „Sekvenční“ znamená v jejich podání přístup, v němž je text interpretován s ohledem na časovou posloupnost jeho jednotlivých částí. Analýza rekonstruuje postupnou tvorbu mluveného nebo napsaného textu krok za krokem po malých analytických jednotkách. Podle autorů metody má biografický výzkum uvažovat zkušenosti jedince před zkoumaným jevem i po něm a také pořadí, v němž nastávají.

„Cílem je rekonstruovat sociální jev v procesu jeho vzniku. Jestliže rekonstruuje minulost (historii života) prezentovanou ve vyprávění o životě, je nutné uvážit, že prezentace minulých událostí je ovlivněna přítomností. Přítomnost vypravěče určuje jeho pohled na minulost, vzniká tím specifické vyprávění. Přítomnost podmiňuje výběr vzpomínek a typ prezentace, časové a tematické propojení popisovaných zkušeností. Vyprávění poskytuje informaci o přítomnosti vypravěče, o jeho minulosti i o jeho představách o budoucnosti.“

Biografická rekonstrukce případu vychází z úplně přepsaného narativního interview (viz kapitola 6.1.5). Její kroky jsou:

1. analýza biografických dat;
2. textová analýza a analýza tematické oblasti (struktura sebeprezentace, rekonstrukce příběhu o životě, vyprávěného života);
3. rekonstrukce historie života (prožitého života);
4. mikroanalýza individuálních textových segmentů;
5. kontrastující porovnávání historie života a příběhu o životě;
6. návrh typů a kontrastující porovnání několika případů.

Popíšeme stručně jednotlivé kroky metody.

1. První krok analýzy se zabývá daty, která jsou nezávislá na vyprávění (rok narození, počet sourozenců, data o vzdělání, založení vlastní rodiny atd.). Tato data pocházejí z rozhovoru nebo z jiných dostupných zdrojů a mají se posuzovat nezávisle na provedeném interview. Interpretace údajů se děje v souhlasu s jejich umístěním na časové ose. Tvoří pro nás základní fakta o vypravěči. Otázkou je, proč máme uvažovat možné interpretace údajů bez toho, aniž bychom přihlíželi k interpretaci vypravěče samého? Je důležité si uvědomit, že nám jde o nalezení latentních významů textu, tedy významů, k nimž vypravěč nemá přístup. K tomu je výhodné, abychom uvažovali všechny alternativní interpretace. Když později zkoumáme text s celým spektrem takto vzniklých interpretací jako pomocným prostředkem, najdeme mnohem více dalších interpretací mezi řádky vyprávěného textu. Analýza biografických dat slouží jako příprava pro třetí krok analýzy – rekonstrukci historie života, kdy kontrastujeme naše hypotézy o individuálních biografických datech s údaji vypravěče. Než začneme objasňovat perspektivy vypravěče v různých fázích jeho života, dešifrujeme jeho současnou perspektivu použitím textové a tematické analýzy. To nám pomůže získat kritický přístup ke zdroji, takže se vyhneme naivní představě, že se současné chápání minulosti kryje s její interpretací v jiných časových okamžicích. Analýza biografických dat před textovou a tematickou analýzou má ten význam, že slouží jako kontrast pro výsledky analýzy biografické sebeprezentace.
2. Textová analýza a analýza tematických oblastí má za úkol nalézt, jaké mechanismy řídí výběr a organizaci, časové a tematické propojení textových segmentů. Vyprávěný příběh života nesestává z náhodně poskládaných a nepropojených událostí. Jak vypravěč propojuje a volí události, závisí na kontextu jejich významu, jímž je celková vypravěčova interpretace. Vyprávěný příběh života reprezentuje systém vzájemně propojených témat. Při přípravě analýzy segmentujeme text v jeho časové následnosti, to znamená, že ho rozdělíme do analytických jednotek. Kritériem pro segmentaci jsou: tematická změna nebo určité body jako argumentace, popis nebo vyprávění.

Vyznačí se, na kterých místech interview, u kterých tematických oblastí nebo biografických okamžiků vypravěč argumentoval, popisoval nebo vyprávěl. Analytický postup při interpretaci této segmentace odpovídá sekvenční analýze objektivních dat – ve shodě s výstavbou textu se analyzuje segment po segmentu. Každý údaj s potřebou interpretace se interpretuje bez znalosti dalšího textu vzhledem k různým možným významům. Návrh hypotéz se řídí následujícími otázkami: *Proč je toto téma uvedeno na tomto místě? Proč se toto téma prezentuje tímto typem textu? Proč se toto téma zobrazuje tak podrobně (nebo stručně)? Jaké jsou tematické oblasti, kam toto téma patří? Která témata (životní oblasti nebo fáze) jsou zmiňována a která ne?*

Interpretace v této fázi se tedy týká použitých způsobů vyprávění, ne biografické zkušenosti jako takové. V průběhu analýzy se ukáže, které tematické oblasti vypravěč propracovává důkladněji a které zanedbává nebo vynechává. Vyjasňuje se a) která témata vypravěč netematizuje, ačkoli jsou přítomná bez ohledu na sebeprezentaci vypravěče; b) jak vypravěč své zážitky umísťuje pouze do určitých oblastí, přičemž některé naopak vynechává.

3. Při rekonstrukci historie života se uvažují všechny ostatní zážitky a zkušenosti, rekonstruuje se chronologie prožitého života. Na tomto místě se porovnávají biografická data a zážitky s vyprávěním a sebeprezentací vypravěče. Předchozí analýza poskytuje důležité poznatky o současné perspektivě vypravěče a o funkčním významu vyprávěného pro přítomnou prezentaci jeho života. Nyní však jde o rekonstrukci toho, jak se na prožité díval vypravěč v minulosti. Jde nám o rekonstrukci tvaru prožité historie života. V této fázi chceme zaznamenat proces vzniku vyprávěné a prožité historie života, aniž bychom ztratili ze zřetele vzájemné pronikání těchto dvou oblastí. V praxi to vypadá tak, že se řídíme logikou sekvenční analýzy, procházíme biografickými zkušenostmi v chronologii historie života a zkoumáme jim odpovídající pasáže ve vyprávění.
4. Jemná analýza jednotlivých míst textu se řídí postupy objektivní hermeneutiky. Přezkoušují se dosud navržené hypotézy jak o biografických významech prožitků uvnitř prožité historie života, tak o celkovém pojetí biografie vypravěčem. Jemná analýza umožňuje odhalení zatím neobjasněných mechanismů a pravidel struktury případu.
5. Porovnáváme tvar prožitého a vyprávěného života. Pomocí kontrastování získáme poznatky o mechanismech výběru událostí a témat a o jejich současné prezentaci, o rozdílech mezi minulou a současnou perspektivou. Také se ptáme, jakou funkci má tato prezentace pro vypravěče a obráceně, jaké okolnosti k této prezentaci vedly.

Rosenthalová a Fischer-Rosenthal poukazují na to, že provedení popsané analýzy více případů může vést k návrhu určitých biografických typů. Také při tom

se má sledovat logika hermeneutické rekonstrukce. Je možné, že v různých výzkumných kontextech dojdeme k různým typologiím.

Postup, který navrhli Rosenthalová a Fischer-Rosenthal, tedy rozlišuje mezi současnou perspektivou, již vypravěč přijal, a jeho perspektivami v minulosti. Cílem tohoto přístupu není podle Rosenthalové (1997) pouze porozumění individuálnímu případu v kontextu jeho života, ale také porozumění sociální realitě a vztahům mezi společností a historií života jedince.

„Porovnání historie života a vyprávění o životě nám pomáhá nalézt pravidla diferencující mezi vyprávěným a prožitým. Při analýze je cílem porozumět sociálním a psychologickým jevům a vysvětlit je v kontextu procesu jejich vznikání, reprodukce a transformace. Jevy jsou zkoumány jak ze subjektivního pohledu vypravěče, tak v obecném kontextu jeho života. To dovoluje odhalit latentní a implicitní strukturující mechanismy.“

8.5.3 Analýza konverzace a analýza diskurzu

Většinou tvoří data pro kvalitativní analýzu jazykové projevy a výzkumník se zabývá jejich obsahem ve vztahu k respondentovi. Existují však výzkumné směry, které studují jazyk jako takový. Přitom se nejedná pouze o zvláštní oblast výzkumu, ale i o speciální výzkumné metody. Poukazuje se na to, že jazyk je klíčem k porozumění fungování sociálního světa. Stručně představíme dva hlavní představitelé tohoto sociálněvědního zaměření: konverzační analýzu a analýzu diskurzu.

Analýza konverzace

V analýze konverzace nejde tak o obsahovou interpretaci textu, který byl k tomuto účelu pořízen (např. pomocí interview), jako spíše o formální analýzu každodenních situací. Analýza konverzace se zabývá formálními principy sociální organizace jazykových nebo nejazykových interakcí. Přitom se předpokládá, že při interakci se partneři snaží udržet určitý sociální řád. Aktéři analyzují situaci a kontext jednání, interpretují jednání svého partnera, situační přiměřenost, srozumitelnost a působnost vlastních projevů a koordinují vlastní jednání s jednáním partnera.

Výchozím materiálem jsou detailní textové protokoly nebo videozáznamy přirozených situací, např. při zdravení nebo započetí a zakončení telefonického rozhovoru. Zkoumá se přitom posloupnost jednotlivých příspěvků k interakční sekvenci, přičemž se přihlíží k mechanismům, jež interakce spolu smysluplně propojují a tím drží v běhu. Rekonstruuji se třeba průběhy nedělních rozhovorů u rodinného oběda, struktury pomluvy nebo volání o pomoc při požáru. Interakce se přitom nezkoumají z hlediska osobních psychologických zvláštností.

V aplikaci metody jde o sociální typiku vzorců interakce. Vychází se z toho, že tyto vzorce ve vztahu k sociální situaci mají omezenou variaci. Dnes se analýza konverzace věnuje specifickým situacím jako rozhovorům s právníkem nebo interakcím pacient–lékař, kde hraje roli asymetrické rozdělení rolí a interakce se odehrávají v určitém institucionálním rámci.

Při analýze se postupuje přísně sekvenčně, to znamená, že se zřikáme přístupu, ve kterém danou interakci vysvětlujeme pozdějšími projevy nebo interakcemi. Odhalovaný řád interakce má být patrný z jeho sekvenčního vývoje. Postup při analýze konverzace zahrnuje následující kroky:

1. Nejdříve se identifikuje v protokolu interakce určitý projev nebo sekvence projevů, které by bylo možné považovat za prvek vnášející řád v daném typu rozhovoru.
2. V druhém kroku se hledají další případy, kde se tento prvek s danou funkcí vyskytuje.
3. Zjišťuje se, jakou má funkci při udržení organizace rozhovoru a na jaký problém organizace představuje odpověď.
4. Následuje analýza dalších metod, kterými tento problém organizace aktéři řeší.

Oblíbenou oblastí analýzy konverzace jsou metody, které pomáhají organizovat začátky rozhovorů a jejich ukončení. Analýza konverzace a příslušné empirické výsledky dokládají sociální konstruovanost každodenních rozhovorů a specifických forem konverzací. Dokumentují, jaké se k tomu používají jazykové metody. Ukazují, jaké možnosti existují při výkladu přirozených situací, jestliže vycházíme z přísně sekvenční analýzy výstavby sociálních interakcí.

PŘÍKLAD 8.15

Porovnání péče o pacienta

V práci (Seale, Kelly 1997, viz příklad 10.1, s. 309) se porovnávala kvalita péče o pacienty v terminálním stadiu rakoviny v nemocnici a hospici. Výzkumníci shromažďovali data pomocí polostrukturovaných rozhovorů s příbuznými. Rozhovory se týkaly zvládnutí symptomů, komunikace s personálem a poskytnutí péče o pozůstalé. Studie dokumentovala, že ošetření symptomů bylo lepší v nemocnici, ale psychosociální péče měla lepší úroveň v hospici. Analýza rozhovorů se také provedla paralelně pomocí analýzy konverzace. Byla zaměřena na dohazovací praktiky účastníků rozhovoru. Zkoumaly se tři související aspekty: kritika personálu, hodnocení práce a provedení rozhovoru. Analýza ukázala způsoby, jak je rozhovor konstruován spoluprací obou účastníků. Oba účastníci přijímali určité role. Výzkum prokázal, že zdánlivě zcela teoretický výzkum může přispět k praktickým cílům evaluace. Analýza konverzace si nevěšovala hodnoty intervence. Přispěla však k zlepšení interakčních praktik mezi psychologickými konzultanty a pozůstalými. Silverman (1997) upozorňuje, že takový výzkum má tři cíle:

1. Odhalujeme, jak je daný jev konstituován, tím, že sledujeme, co lidé dělají v reálné situaci.
2. Hledáme vysvětlení v datech. Můžeme pak zodpovědět otázku *proč*, jelikož máme dobře zpracovanou otázku *jak*.
3. Následuje pozvání k dialogu s praktiky, který vychází z důkladnějších znalostí, co se děje v kritické situaci.

Analýza konverzace odhalila, jaké aspekty péče považují příbuzní za podstatné, a zdůraznila potřebu zohlednění laických představ o modelu zdravotní péče.

Analýza diskurzu

Analýza diskurzu vychází z konverzační analýzy, ale věnuje se silněji obsahům konverzace, příslušným tématům a jejich organizaci. Zahrnuje také psychologické jevy jako paměť a kognici jako sociální jevy. Zvláštní důraz přitom leží na konstrukci verzí sociálního dění v různých zprávách a popisech. Analyzují se interpretativní postupy použité v těchto konstrukcích. Tento postup se uplatňuje nejenom na každodenní rozmluvy, ale i na formy dat jako interview nebo zprávy v médiích. Spojuje analýzu konverzace s analýzou organizování a konstrukcí znalostí.

Pojem „diskurz“ poukazuje ke skutečnosti, že v tomto typu výzkumu jde o společenské praktiky komunikace. Již jsme zmínili, že nás nezajímá pouze čistý text (jako v konverzační analýze), ale ani jeho producent (respondent). Spíše nám jde o „diskurzivní pole“ komunikačních praktik jako společenských aktivit. Neexistuje zcela dokonalý souhlas, co všechno analýzu diskurzu tvoří. Někteří výzkumníci ji pojmají jako výzkum, který se týká jazyka v jeho sociálním a kognitivním kontextu. Jiní se soustřeďují na variabilitu používání jazyka v různých sociálních skupinách. Kritická analýza diskurzu je jinou formou této analýzy, v níž se zdůrazňují mocenské vztahy a ideologie vytvářené a reprezentované jazykem. Moc se nerealizuje otevřeně. Projevuje se tím, že se přijímají a internalizují pouze určité verze pravdy, jiné interpretace se marginalizují a potlačují. Texty odrážejí tyto kontradikce a paradoxy.

Potter a Wetherell (1987) vyzdvihují tři klíčové aspekty charakterizující výzkum pomocí analýzy diskurzu:

- a) řeč i text jsou sociální praktiky,
- b) hledáme procesy jednání, konstrukce a variability,
- c) zajímáme se o rétorickou a argumentativní organizaci jazykových projevů.

V analýze diskurzu zjišťujeme, jak text a promluvy produkují určitou pozici subjektu. V datech hledáme explicitní a implicitní projevy různých diskurzů. Například při dekonstrukci politických dokumentů se můžeme ptát:

- Jaké jsou sociální, kulturní a politické podmínky, které vedly ke vzniku tohoto textu?
- Jaké stopy ostatních textů (intertextualita) jsou v tomto textu evidentní?
- Jak konzistentní, koherentní nebo rozporuplný je tento text? Jak se rozpory prezentují?
- Jak jsou lidé, objekty a myšlenky kategorizované? Kdo je zahrnut nebo vyloučen?
- Kdo je považován za normálního, přirozeného a běžného?
- Vyskytují se v textu „vynechávky“, mezery, „mlčení o existujícím“?
- Co je prezentováno jako legitimní, nelegitimní?
- Kdo je předpokládán jako primární čtenář textu? Jaké se přijímají o čtenáři předpoklady?
- Jaké jsou předpokládané sociální efekty textu?
- Jaké alternativní interpretace textu lze očekávat u různých sociálních skupin?

Analýza textu nekončí pouze odhalením několika různých interpretací. Usiluje zjistit, jak dochází k tomu, že určitá interpretace se považuje za legitimnější než ta druhá. Metodologie analýzy diskurzu zdůrazňuje, že je důležitá reflexe výzkumníka a otevřenost k novým a soutěžícím pohledům na text. Tento přístup osvětluje význam kritického čtení i v běžných životních situacích každého člověka.

8.5.4 Fenomenologická interpretace

Ve fenomenologicky orientovaném výzkumu se výzkumník zaměřuje na osobní zkušenost. Popisuje ji pomocí jazyka, který je této zkušenosti co nejbližší, bez zahrnutí teoretických konstruktů. Přitom si musí výzkumník uvědomit všechny své osobní apriorní představy (včetně zaujatosti, předsudků a subjektivních teorií) o objektu zkoumání a vyloučit je.

Fenomenologické zkoumání usiluje o popis a zachycení základních významů lidské zkušenosti. Cílem je zodpovědět otázku: *Co znamená daná zkušenost?* Tato zkušenost se může týkat osamocení, deprese, může se týkat vztahu k jinému člověku, nebo zkušenosti členství v nějaké organizaci nebo skupině. Fenomenologičtí výzkumníci jako zdroj svých dat typicky používají nestrukturovaný kvalitativní rozhovor. Důležitou vlastností takového výzkumníka je umění naslouchat, pozorovat a vytvářet empatické spojení s účastníkem výzkumu. Výzkumník je citlivý k tématům, která se objevují, ale zdráhá se překotně je strukturovat nebo analyzovat. V jednom z přístupů výzkumník sbírá naivní popisy jevu pomocí rozhovorů a pak používá reflektující analýzu a interpretaci, aby popsal a vyložil zkušenost jedince. Postupuje se takto:

1. Provedou se hloubkové rozhovory se zvolenými jedinci se zaměřením na určitou zkušenost i a prožitky.
2. Výzkumník pak zkoumá invariantní struktury ve zkušenosti jedince (nazýváme je esence zkušenosti).
3. Výzkumník hledá společné rysy u několika jedinců. Například jaká je esence zkušenosti lidí s prožitkem smrti blízkého člověka?
4. Po analýze dat se sestavuje zpráva, která obsahuje bohatý popis prožívaných zkušeností, jenž má čtenáři umožnit vcítění a prožití popisované situace. Účelem takového výzkumu je přispět k porozumění určitým fenomenům, aby bylo možné na ně lépe reagovat a přijmout určitá opatření.

PŘÍKLAD 8.16

Fenomenologie úspěchu při hře

Práce Wessingera (1994) je příkladem fenomenologicky zaměřeného zkoumání problémů v tělesné výchově. Výzkumník vychází z toho, že fenomenologie znamená systematický přístup k aktuálním a vědomým prožitkům během pohybu. Poukazuje na to, že je zapotřebí provádět výzkum, který se zabývá vnímáním žáků a jejich interpretacemi událostí během výuky pohybovým dovednostem. Autor se ve své práci zabývá prožíváním zkušeností skórování při sportovní hře a podává vhled do zkušeností a prožitků žáků a tvrdí, že takové zkoumání může přispět k zlepšení profesionální praxe.

Wessinger se domnívá, že máme dostatek vědeckých informací o tom, co žáci v tělesné výchově dělají. Málo však víme o tom, jak žáci přemýšlejí a co pociťují. Tyto poznatky podle něj zatím leží mimo zájem behaviorálního a popisného výzkumu. Wessinger se zajímal o vnitřní pohledy žáků, jak prožívají některé herní situace:

„Jaký význam mají tyto zkušenosti ‚skórování při hře‘ pro dítě? Je důležité právě samo skórování, nebo prožitek sebe samého při sportovním výkonu? Jak můžeme jako učitelé využít znalosti získané o tomto jevu? Jaké implikace může mít takový hlubší pohled na význam skórování pro naše pedagogické působení?“

Fenomenologie podle autora znamená studium zkušenosti. Podle fenomenologů nám není přirozený či životní svět (*Lebenswelt*) bezprostředně přístupný. Požadavek „opravdu porozumět“ vyžaduje fenomenologickou metodu, která pomocí popisu a reflexy převede prereflexivní životní svět na úroveň uvědomění, kde se budou manifestovat jeho významy.

Autor prováděl velmi rozsáhlý sběr dat pomocí pozorování a rozhovorů. V rozhovorech kromě jiného kladl dětem otázku: „Řekni mi, co se ti v hodině tělesné výchovy skutečně líbilo a zda jsi byl přitom šťastný nebo měl dobrý pocit.“ Při analýze těchto úseků rozhovoru Wessinger použil třístuňovou proceduru:

1. izolace klíčových deskriptorů (klíčových slov a vět, jež jsou popisem zkušenosti dítěte při hře),
2. složení této informace do témat (fakta o dětském „světě hry“),
3. odvození významů z témat (vědomí dítěte ve vztahu ke hře nebo způsob prožívání hry).

Podle Wessingera má porozumění prožitkům dítěte při hře význam pro každého, kdo využívá pohybové hry v tělesné výchově, zvláště však pro učitele, kteří se zabývají negativními vlivy soutěžních her, ale přesto je chtějí dále používat ve své výuce. Wessinger dochází

k závěru, že při výuce stojíme před dvěma rozhodnutími, jež mají praktické pedagogické implikace:

- a) přijmout, že skórování při hře má pro dítě velký význam, a restrukturovat hru tak, aby každé dítě více skórovalo, nebo
- b) zamítnout tento význam a podle toho výuku restrukturovat.

První volba podle něho vyzdvihuje důležitost osobních a sociálních konstrukcí významu skórování při hře.

Van Maanen (1988) popisuje vlastní přístup k fenomenologické analýze. Podle Van Maanena lze z vyprávění účastníků odhalit a izolovat tematické obsahy zkušenosti pomocí třech metod: **holistickým** přístupem, **selektivním** přístupem a **detaillním** přístupem analýzou řádek po řádku. V holistickém přístupu posuzuje výzkumník text jako celek a pokouší se uchopit jeho význam. V detailním přístupu si všímá tvrzení nebo názorů, které se zdají podstatné pro zkušenost v dané situaci. V selektivním přístupu výzkumník analyzuje v textu každou větu. Jakmile identifikuje jednotlivá témata, přistupuje k jejich reflexi a interpretaci pomocí dalších rozhovorů s vybranými účastníky. Tento proces vede k odhalení základních témat.

Do tohoto procesu Van Maanen zařazuje také tematické popisy z umělecké literatury. Van Maanen požaduje od kvalitativních výzkumníků, aby si všimli poezie, literatury, hudby, malířství a ostatních forem umění, což jim pomůže zvýšit vhléd v reflexivním procesu interpretování podstatných významů zkušenosti. Popisy v umělecké literatuře a umění prohlubují citlivost výzkumníka ke zkoumaným tématům.

Výzkumníci se také hlásí k hermeneutice podle Heideggera. Pollio et al. (1997) popsali další metodu hermeneutického fenomenologického postupu. Jejich metoda začíná „uzávorkováním“. Nejde o proces odložení vlastních předpokladů a předsudků podle Husserla, ale o pozitivní proces, o vyjasnění perspektivy. Snažíme se vidět svět vlastním pohledem. Metoda tedy začíná „uzávorkovacím“ rozhovorem se samotným výzkumníkem. Zvyšuje se tak reflexe předsudků výzkumníka. Poté, co se přepsala provedená interview, začíná hermeneutický kruh. Pollio et al. popisují tři typy interpretačního procesu: skupinový, idiografický a nomotetický. Při skupinové interpretaci se čte přepis nahlas. Ve skupině se probírají významy a vztahy mezi nimi. Poté, co se interpretuje jeden přepis, další přepisy interpretuje hlavní výzkumník. V určitých okamžicích se výzkumník opět obrací na kolegy s idiografickými a nomotetickými tématy. Skupina poskytuje zpětnou informaci, zda jsou popisy témat zakotveny v datech. Každý přepis je interpretován v kontextu všech ostatních přepisů rozhovorů.

8.6 Souhrn

V kapitole jsme popsali vybrané metody analýzy. Věnovali jsme se hlavně metodám, jež vyhledávají pravidelnost v datech, snaží se o kategorizaci údajů a nalezení vztahů mezi kategoriemi. Tento proces má přispět k interpretaci významů v datech. Teschová (1990) pomocí metody kvalitativní analýzy a komparace mnoha publikovaných analytických postupů identifikovala pro tuto relativně širokou škálu analytických metod následujících deset analytických principů:

1. Analýza není poslední fází výzkumu. Probíhá paralelně se sběrem dat.
2. Analýza je proces systematického přezkoumávání materiálu, ale není rigidní.
3. Přístup k datům zahrnuje reflexi, jež ústí do provádění analytických a metodologických poznámek, které řídí celý proces.
4. Data jsou segmentována, tj. rozčleněna do relevantních a smysluplných jednotek.
5. Datové segmenty se kategorizují podle nějakého organizačního schématu. Ten je obvykle zakotven v samotných datech.
6. Hlavní roli hraje intelektuální proces porovnávání segmentů dat. Tento proces se uplatňuje při tvorbě kategorií, při definici jejich hranic, při klasifikaci dat i při shrnování dat v kategoriích a hledání negativní evidence.
7. Kategorie pro třídění dat mají prozatímní charakter, kategorizační systém se může stále upravovat.
8. Manipulace s daty v průběhu analýzy je eklektická aktivita, neexistuje jediná správná cesta. Výzkumníci se vyhýbají přílišné standardizaci používaných metod.
9. Postupy nemají vědecký charakter ve smyslu přírodovědy, nejsou mechanistické. Kvalitativní analýza je intelektuálním řemeslem.
10. Výsledkem analýzy má být nějaký typ syntézy vyššího řádu, integrovaný obraz, který může být určitým souhrnem složité problematiky, popisem pravidelností a témat, identifikací fundamentální struktury, vyslovením podložených hypotéz, vymezením nového konceptu nebo zobrazením substantivní teorie.

Výzkumníci navrhují modifikace zavedených metod a nové způsoby, jak kvalitativní data analyzovat a interpretovat. Například Charmazová (2001) se věnuje rozšíření metody zakotvené teorie konstruktivistickým směrem. Zdůrazňuje významy, které popisují účastníci. Zajímá se více o názory, hodnotová tvrzení, pocity a ideologie účastníků. Podle jejího názoru složitý odborný slovník, grafy a tabulky používané výzkumníky zakrývají zkušenost účastníků; zakotvená teorie neumenšuje roli subjektu výzkumníka v celém procesu. Výzkumník provádí rozhodnutí o kategoriích a zabývá se předem danými otázkami. Také vnáší do

procesu vlastní hodnotová schémata. Zpráva o výzkumu má obsahovat explana-
ci, má být diskurzivnější a má se více zabývat zkoumáním předpokladů a názory
účastníků. Ve své studii (Charmazová 1997, viz s. 248) 20 mužů s chronickou
nemocí se zabývá tím, jak onemocnění ovlivňuje jejich sebevědomí a identitu.
Konstruktivistickým přístupem se snaží zjistit „co znamená být nemocen“. Po-
pisuje pocity mužů pomocí aktivních kódů „vzpamatovávat se“, „přizpůsobovat
se“, „definovat“ nebo „udržovat“, aby signalizovala základní procesy, které muži
prožívají a na kterých se podílejí. Charmazová dává do vztahu zkušenosti mužů,
jejich podmínky a následky, pomocí narativní diskuse bez použití diagramů
a tabulek. Zakončuje svou studii dalšími otázkami a návrhem, čím se zabývat:
„Které podmínky vedou k tomu, že muž buď rekonstruuje svou identitu, nebo
upadne do hluboké deprese?“

9 Smíšené strategie

Smíšený výzkum kombinuje určitým způsobem kvalitativní i kvantitativní po-
stupy. Jde o to, v jedné výzkumné akci využít oba typy výzkumných strategií
a příslušné metody tak, abychom mohli řešit komplexnější výzkumné otázky
nebo získávat na položené otázky spolehlivější a relevantnější odpovědi, protože
se eliminovaly slabé a využily silné stránky obou výzkumných strategií. Přípra-
va takového výzkumu by měla zohlednit zvláštnosti obou přístupů. Týká se to
i případu, kdy v některých fázích výzkumu – při vzorkování, získávání dat nebo
analýze – použijeme kroky, jež učebnicově patří k rozdílným strategiím. Napří-
klad v experimentu využijeme kvalitativní sběr dat i jejich analýzu. Tato kon-
cepce výzkumu – někteří autoři mluví o smíšené metodologii nebo smíšeném
paradigmatu výzkumu – se v sociálních vědách používala odedávna. Teprve
v poslední době však metodologové věnují pozornost propracování odpovídajíc-
ích metodologických a teoretických aspektů. Při tom se drží **teze kompatibility**
obou typů výzkumu, totiž předpokladu, že oba typy výzkumu lze použít v jedné
studii. Vybrané charakteristiky všech tří strategií popisuje tabulka 9.1.

Zastánci čistých kvalitativních a kvantitativních výzkumných strategií pova-
žují svá paradigmaty za ideál a explicitně nebo implicitně zastávají tezi nekom-
patibility získaných výsledků, což znamená, že metody a získané výsledky obou
postupů nemohou být míšeny v jednom projektu. Kvalitativní a kvantitativní
debata vedla často k tomu, že studenti byli vychováni podle zaměření fakulty či
pracoviště k odmítnutí toho nebo onoho paradigmatu. To je omezující. Úkolem
paradigmatu smíšených postupů není nahradit obě tato paradigmaty, spíše tato
metodologie vychází vstříc výzkumníkům, kteří požadují od metodologů, aby
popisovali a rozebírali techniky, jež jsou blíže praktickým potřebám výzkumní-
ků. Paradigma smíšených metod nachází oporu v pragmatismu. Hlavním důvo-
dem, proč je tento filozofický směr tak populární mezi metodology smíšených
postupů, je ten, že smíšené metody jsou často využívány v aplikovaném výzku-
mu, kdy praktické rozhodování zdůrazňuje užitečnost rozličných zdrojů dat.
Velké rozšíření nalézají smíšené postupy v evaluačním výzkumu.

Greene a kol. (1989) vyhodnotili 57 smíšených studií s evaluačním charak-
terem z let 1980–1989 a navrhli celkem pět možností, k jakému účelu se smíšené
strategie používají: